Centre for Studies in Social Sciences, Calcutta

Documentation of rare Assamese books in collaboration with Assam Sahitya Sabha, Jorhat and the Ford Foundation: microfilmed and digitised in October 2006

Record No: 2006/165	Language of work: Assamese
Author (s) / Editor (s): ✓ Lakhinath Bezbaruah	
Title: বাঁহী	
Transliterated Title: Baāǒhai	
Translated Title:	
Place of Publication: Calcutta (Kolkata)	Publisher: Editor
Year: 1920 (1842 Sak)	Edition:
Size: 25 cms - 351 pages	Genre: Magazine
Volumes: 10 (2, 1, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12 Issue)	Condition of the original: Brittle
Remarks: Allied -	
Holding institute: Assam Sahitya Sabha, Jorhat	Microfilmed and digitised by: Centre for Studies in Social Sciences, Calcutta, 2006.

Microfilm Roll No:	From gate:	To gate:

৫৩৭৮/আ:
১৫.৮.৯৯

বাঁহী।

দশম বছৰ। ১৮৪২ শক। চ'ত। ১২শ সংখ্যা।

বীণবৰাগী।

(৭)

সুখ সুখ বুলি জগৎ বলিয়া
খেদাল পৰম সুখ।
স্বাৰ্থৰ কন্দলে জগৎ জুৰিলে
দুখ যে থাকি গল দুখ।

প্ৰভুৰ কাষতে নিনিলে যি সুখে
হিয়াৰ যাতনা মাথো।
স্বৰ্গ-ভুবন মাত্ৰ লাভ তাৰ
সি দুখ সি আপদৰ হেতু।

খোৱা কামোৰাকৈ, মৰিছে মানুহ
পৃথিবী যে ছাৰখাৰ।
পশুতো অধম স্বাৰ্থত অন্ধলা
দানৱো সাতছাৰ।

মাইকক গৰকি বোমাৰ গৰাকী
সৃষ্টিক ৰাঙলি কৰি।
অতীতৰ বলী ৰজা মহাৰজা
গল কোন বাট ধৰি?

মাইকৰ তেজেৰে তিয়াই ধৰণী
বোমায় ৰাঙলি সোঁত
মানুহৰ দুখ দুৰ্দশাৰে মাজে
নিৰ্বাণ কৰিয়া কোঠ।

প্ৰাণতে আছে প্ৰাণৰ সৰণ
দূৰত বিচাৰি ফুৰোঁ।
ভ্ৰান্তি মোহ জাল আঁওৰোৱা প্ৰভু,
মোহ অন্ধকাৰী গুৰু।

সুখ শ্ৰীপ্ৰয়াসী, প্ৰভু প্ৰণমিছো
দিয়া মতি অন্তৰ্মুখী
হিয়াৰ আনন্দ হিয়াতে পাবলৈ
কৰা নিষ্কলঙ্ক সুখী।

প্ৰেমৰ গৰাকী প্ৰভুৰ সেৱক
প্ৰয়াণৰ যাত্ৰী আমি।
নিঃকিনৰ ধন জগৎবন্ধন
প্ৰণমো জগৎস্বামী।

অনন্ত সুখৰ মন্ত্ৰ মোহৰা
হৃদয়ত জপো মাথো।
সবাৰো হিত আৰাধোহো নিত
প্ৰেমৰ থাপনা পাতো।

শ্ৰেয়সী সত্তৰ সত্ত্বীয়া সবাত
বিশ্ববাসী নাৰায়ণ।
মানৱী জনম উছৰ্গি সবেত
ভজো মাননী চৰণ।

ব্ৰাহ্মধৰ্ম্ম।

(২)

কেশৱচন্দ্ৰ সেনে বৈষ্ণৱ পৰিয়ালত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। সৰুকালত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মত তেওঁৰ খুব বিশ্বাস আছিল। কিন্তু লাহে লাহে ইংৰাজী ভাষাত ধৰ্ম্ম আৰু বিজ্ঞান সম্বন্ধে অনেক কিতাপ পঢ়ি তেওঁ নিজৰ পৈতৃক ধৰ্ম্মত বিশ্বাস হেৰুৱায়। শেহত তেওঁ এক নিৰাকাৰ ঈশ্বৰত বিশ্বাস স্থাপন কৰিবলৈ ধৰিলে। ৰাজনাৰায়ণ বসুৰ বক্তৃতাবোৰ গোটাই কৰা ব্ৰাহ্ম ধৰ্ম্মৰ বিষয়ে এখন কিতাপ তেওঁৰ হাতত পৰে। কিতাপখন পঢ়ি তেওঁ দেখিলে যে ব্ৰাহ্মসমাজৰ মত আৰু নিজৰেই সৈতে তেওঁৰ মত মিলে। তেওঁ তেতিয়াই থিৰ কৰিলে যে তেওঁ ব্ৰাহ্মসমাজত যোগ দান কৰি ব্ৰাহ্মধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিব। তেওঁ এখন প্ৰতিজ্ঞা পত্ৰ লেখি "কলিকাতা ব্ৰাহ্মসমাজৰ" সম্পাদকসকললৈ পঠিয়াই দিলে। মহৰ্ষি দেবেন্দ্ৰ নাথে তেতিয়া হিমালয় পৰ্ব্বতত তপস্যা কৰি আছিল। মহৰ্ষিৰ মাজু পুতেক ছিভিলিয়ান সত্যেন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ কেশৱ চন্দ্ৰৰ সমাধ্যায়ী আছিল। সত্যেন্দ্ৰনাথেই কেশৱক ব্ৰাহ্মসমাজৰ সভ্যসকলৰে সৈতে চিনাকী কৰি দিয়ে। ১৮৫৭ খৃষ্টাব্দত কেশৱচন্দ্ৰ ব্ৰাহ্ম সমাজৰ সভ্য হয়। মহৰ্ষিয়ে ১৮৫৮ খৃষ্টাব্দত হিমালয়ৰ পৰা কলিকতালৈ আহি যেতিয়া শুনিলে যে তেওঁৰ বন্ধু প্যাৰীমোহনৰ পুতেক কেশৱে ব্ৰাহ্মসমাজত যোগদান কৰিছে, তেওঁ বৰ আনন্দিত হল।

৫৩৭৮/অ:

কেশৱচন্দ্ৰই ১৮৬২ খৃষ্টাব্দত, তেতিয়া বিলাতত থকা তেওঁৰ বঙ্গালী বন্ধু এজনলৈ এখন চিঠি লেখিছিল, সেই চিঠিখনৰ মৰ্ম্ম আমি এইখিনিতে তুলি দিওঁ:—"মোৰ জীৱনত এটা ডাঙৰ ঘটনা ঘটিছে। মই মোৰ ঘৰ, আই, ভাই, আৰু ভনীসকলক বাধ্য হৈ পৰিত্যাগ কৰি, মোৰ সহধৰ্ম্মিনীৰে সৈতে বাবু দেবেন্দ্ৰ নাথ ঠাকুৰৰ ঘৰত আছোহি। মই মোৰ তিৰোতাৰ সৈতে তেওঁৰ ঘৰতে ব্ৰহ্মোপাসনা কৰি আহাৰ কৰা বাবে, মোক আৰু মোৰ তিৰোতাক আমাৰ ঘৰৰ মানুহে জাত গল বুলি এৰিলে। এতিয়া মই মোৰ ঘৈনীৰ সৈতে দেবেন্দ্ৰ বাবুৰ ঘৰতে আছো। মই যদিও মোৰ জ্ঞাতি কুটুম্বসকলৰ দ্বাৰাই পৰিত্যক্ত কিন্তু ঈশ্বৰৰ দ্বাৰাই নহয়। ঈশ্বৰৰ ফালেই মই মোৰ শান্তি, আনন্দ আৰু বলৰ নিমিত্তে চাই আছো। ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰো, তেওঁ যেন মোক তেওঁক সেৱা কৰিবলৈ, তেওঁৰ কাৰ্য্য কৰিবলৈ বল দিয়ে, আৰু এই পথৰ পৰা মই বিচ্যুত নহওঁ। সত্যৰ জয় হবই, আৰু হিন্দু ধৰ্ম্ম বিনাশ প্ৰাপ্ত হবই। এই যুদ্ধ আমি মানুহৰ দৰে, সাহসেৰে সৈতে কৰিমহঁক আহঁা, আৰু কোনো মিছা মাতিৰ বাট নধৰোহঁক।"

ওপৰৰ চিঠিৰ পৰা স্পষ্ট বুজা যায় যে কেশৱক তেওঁৰ ঘৰৰ মানুহে জাত গল বুলি পৰিত্যাগ কৰাৰ বাবে কেশৱৰ মনত বৰ আঘাত লাগিছিল আৰু সেই বাবেই কেশৱ দেখা-শুনাকৈ হিন্দু ধৰ্ম্মৰ ঘোৰ বিৰোধী হল। আৰু এইটোও ব্ৰাহ্মসমাজ স্থাপিত হোৱাৰ পৰা ৩০ বছৰৰ পিছৰ ঘটনা। কেশৱচন্দ্ৰ সেনেই হিন্দু ধৰ্ম্ম আৰু হিন্দুসমাজ বিহিত জাতিবিভাগ আদি নিয়মত কোব মাৰি, অসবৰ্ণ বিবাহ আদি চলাই, হিন্দুসমাজ আৰু ব্ৰাহ্মসমাজৰ মাজত হেঙাৰ দিলে; আৰু সেই বাবেই ৰক্ষণশীল মহৰ্ষি দেবেন্দ্ৰ নাথেৰে সৈতে তেওঁ পিছত ফাটি সুকীয়া ব্ৰাহ্মসমাজ কৰিব লগীয়াত পৰিল। সেই দেখি হিন্দুধৰ্ম্ম হিন্দুসমাজৰ পৰা থাকিল বৰ্ত্তমান যাক ব্ৰাহ্মসমাজ আৰু ব্ৰাহ্মধৰ্ম্ম বোলে, তাৰ গুৰি ৰামমোহন ৰায়ক গুৰুলি কেশ চন্দ্ৰ সেনক বোলাই যুগুত, আৰু বুলিবহে ঠিক বোলা হব। মহৰ্ষি দেবেন্দ্ৰনাথৰ সমাজৰ পৰা ফাটি আহি ১৮৬৬ খৃষ্টাব্দৰ ১১ নবেম্বৰত কেশৱচন্দ্ৰ সেনে তেওঁৰ ফলীয়া মানুহসকলক লৈ "ভাৰতবৰ্ষীয় ব্ৰাহ্মসমাজ" নাম দি যি ব্ৰাহ্মসমাজ পাতিলে; আৰু ১৮৭৮ খৃষ্টাব্দৰ মে মাহত কেশৱৰ জীয়েকেৰে সৈতে কোচবিহাৰৰ ৰজাৰ

বিয়াৰ বাবে আকৌ কেশৱৰ সমাজৰ পৰা ফাটি "সাধাৰণ ব্ৰাহ্মসমাজ" নামেৰে যি সভা পতা হল, এই দুই সভাকহে আৰু এই দুই সভাৰ সভাসকলকহে আজিকালি হিন্দুধৰ্ম্ম আৰু হিন্দুসমাজৰ পৰা সুকীয়া ব্ৰাহ্মসমাজ আৰু ব্ৰাহ্ম বুলিলে যি বুজা যায় তাক বুলিব লাগে।

ৰামমোহন ৰায়ৰ মাথোন এক উদ্দেশ্য আছিল,—হিন্দুধৰ্ম্মক পৌত্তলিকতা বিবৰ্জ্জিত কৰি বৈদিক কালৰ ধৰ্ম্মৰ নিচিনা কৰিবলৈ। এটা সুকীয়া নতুন ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ বা স্থাপন কৰিবৰ ইচ্ছা তওঁৰ সমূলি নাছিল। তেওঁৰ ৰচিত কিতাপৰ পৰাই তেওঁৰ কথাৰেই ইয়াৰ প্ৰমাণ দিয়া যাওক। "In none of my writings nor in any verbal discussion have I ever pretended to reform or to discover the doctrines of the unity of God, nor have I ever assumed the title of reformer or discoveror. So far from such an assumption I have urged in every work that I have hitherto published that the doctrines of the unity of God are real Hindooism, as that religion was practised by our ancestors, and as it is well-known even at the present age to many learned Brahmins. ইয়াৰ অৰ্থ মোৰ কোনো ৰচনাত, বা কোনো মৌখিক তৰ্কত, ঈশ্বৰৰ একত্বৰ বিষয়ে যি মত, সেই মতৰ মই আবিষ্কৰ্ত্তা বা সংস্কাৰক বুলি কোৱা নাই, আৰু নহওঁ! বৰং মই মোৰ প্ৰকাশিত প্ৰত্যেক ৰচনাতে স্পষ্টকৈ কৈ আহিছো যে একেশ্বৰবাদ আমাৰ পিতৃ পিতামহসকলৰ দ্বাৰাই আচৰিত, প্ৰকৃত হিন্দুধৰ্ম্ম; আৰু এই কথা আজিকালিৰ অনেক পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণেও ভালকৈ জানে।

আৰু এঠাইত ৰামমোহনে লেখিছে,—"The ground which I took in all my controversies was not opposition to Brahmanism and I endeavoured to show that the idolatory of the Barbmans was contrary to the practice of their ancestors and the principles of the anceint books and authorities which they profess to revere and obey". ইয়াৰ মানে,—মই কৰা বাদ আৰু তৰ্কবোৰত মই যি ভেটিৰ ওপৰত থিয় হৈছো, সি ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্ম্মৰ বিৰোধী নহয়। মই ইয়াকেহে দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিছো যে ব্ৰাহ্মণসকলৰ পুতলা-পূজা তেওঁলোকৰ পিতৃ পিতামহৰ দ্বাৰাই আচৰিত কাৰ্য্যৰ, আৰু প্ৰাচীন প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ যিবোৰক তেওঁলোকে মানে আৰু সন্মান কৰে সেইবোৰৰ বিৰোধী।

সেইকালত যাতেকৈ বঙ্গদেশত প্ৰতিমা পূজাৰ বৰ্ত্তমান ইমান দূৰ হৈ উঠিছিল যে শাক্তসকলৰ দেবীপূজাত ভেড়াৰ ছেগলীৰ পশুবলি তো দূৰৰ কথা, নৰবলি পৰ্য্যন্ত চলিছিল। প্ৰতিমা পূজাৰ এই বীভৎসতাত তেওঁ অত্যন্ত ব্যথিত হৈ তাৰ বিৰুদ্ধে একান্তমনে লাগি তেওঁ অস্ত্ৰ ধৰিছিল। তেওঁ শাস্ত্ৰসিন্ধু মথি দেখিলে যে প্ৰাচীন কালত আমাৰ পিতৃ-পিতামহসকলে "একমেবাদ্বিতীয়ং" ঈশ্বৰক জানিছিল, আৰু সেই এক ঈশ্বৰকহে পূজা উপাসনা কৰিছিল; উনৈশ শতিকাৰ বঙ্গালীৰ পূজিত অসংখ্যাত দেব দেবী সেই কালত নাছিল। খৃষ্টীয় বাইবেল শাস্ত্ৰ আৰু মহম্মদীয় কোৰান শাস্ত্ৰও ভালকৈ পঢ়ি তেওঁ দেখিলে, যে ঈশ্বৰৰ সম্পৰ্কে সেই দুই শাস্ত্ৰই, তেওঁৰ মতকহে পোষকতা কৰে; অথচ সেই দুই ধৰ্ম্মৰ ওচৰত হাত নপতাকৈয়ে হিন্দুৰ আৰু হিন্দুধৰ্ম্মৰ মূল শাস্ত্ৰ বেদতেই একেশ্বৰবাদমত অতি উজ্জ্বল হৈ জিলিকিব লাগিছে। ঈশ্বৰক ধৰিব ছুব পৰা কৰিবলৈ পূজা কৰাটো যে মানুহৰ স্বভাৱ, এইটো যে ৰামমোহনে নাজানিছিল, এনে নহয়। যজুৰ্ব্বেদৰ তেওঁ কৰা অনুবাদত আছে—"God has created the senses to be directed towards external objects; they consequently are apt to perceive outward things only; and n' the eternal spirit but a wise ma cei

desirous of eternal life, withdrawing his senses from their natural course, apprehends the Omnipresent Supreme Being." অৰ্থাৎ ঈশ্বৰে বাহ্য বস্তু গ্ৰহণ কৰিবৰ নিমিত্তে মানুহক ইন্দ্ৰিয়-বোৰ দিছে; সেই দেখি ইন্দ্ৰিয়বোৰৰ দ্বাৰাই বাহিৰৰ বস্তুৰহে জ্ঞান লাভ হয়, সনাতন অন্তৰ আত্মাৰ নহয়। কিন্তু প্ৰকৃত জ্ঞানালোকে বাহ্য বস্তুৰপৰা ইন্দ্ৰিয়বোৰক টানি লৈ গৈ, সৰ্ব্বত্ৰ বিৰাজিত সৰ্ব্বশক্তিমান ঈশ্বৰত লগাই দি অমৰত্ব লাভ কৰে। তেওঁ ইংৰাজীলৈ অনুবাদ কৰা বেদান্তৰ পাতনিত লেখিছে যে বেদে যদিও সৰ্ব্বশক্তিমান এক ঈশ্বৰক পূজা কৰিবলৈ শিক্ষা দিছে, তথাপি সেই বেদতে গ্ৰহ, নক্ষত্ৰ বায়ু আকাশ আদি প্ৰাকৃতিক পদাৰ্থসকলত ব্যক্তিত্ব আৰোপ কৰি, সেইবোৰৰ স্তুতি আছে। কিন্তু এইবোৰ "Intended for persons of mean capacity" অৰ্থাৎ অলপ ধতুৱা মানুহৰ গঢ়কেহে। যি হওক, ৰামমোহনে অধিকাৰী অনধিকাৰীৰ ভেদ, ওপৰ থাপৰ শক্তিশালী, আৰু তলথাপৰ কম শক্তিশালীৰ নিমিত্তে, বিভিন্ন প্ৰণালীৰ ঈশ্বৰ চিন্তা আৰু ঈশ্বৰ পূজা যে বেদকে আদি কৰি হিন্দুশাস্ত্ৰ বিহিত এইটো দেখিছিল যদিও, আৰু তাৰ যুক্তিযুক্ততা একেবাৰেই দলিয়াই পেলাব নোৱাৰিছিল যদিও, তথাপি তেওঁ Semitic form of worship অৰ্থাৎ সকলোৰে পক্ষে সমান আৰু একে ব্যৱস্থা থকা মুছলমান আৰু য়াহুদী সকলৰ উপাসনা প্ৰণালী, সকলো হিন্দুৰ দ্বাৰাই অৱলম্বিত দেখিবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল। বাইবেল আৰু কোৰাণৰ গভীৰ জ্ঞানে তেওঁৰ মনত এনে ধাৰণাৰ সাঁচ বহুৱাই দিছিল সেইটো বুজিবলৈ টান নহয়। তেওঁ ভাবিছিল যে হিন্দুৰ ভিতৰতো বৈষ্ণৱধৰ্ম্মাৱলম্বী সকলে যদি ৰাম আৰু কৃষ্ণক "without forming any external image" অৰ্থাৎ বাহিৰা মূৰ্ত্তি নগঢ়ি পৰমেশ্বৰৰ অৱতাৰ বুলি চিন্তা কৰিব পাৰে, নিৰাকাৰ ঈশ্বৰৰ উপাসনা সকলো হিন্দুৱে কিয় কৰিব নোৱাৰিব। তেওঁ লেখিছিল To read the existence of the Almighty Being in his works of nature is not, I will dare to say, so difficult to the mind of a man possessed of common sense and unfettered by prejudice as to conceive artificial images to be possessed at once of the opposite natures of human and divine beings which idolators constantly ascribe to their idols—strangely believing that things so *constructed* can be converted by ceremonies into *constructors* of the universe." এয়ে ৰামমোহন ৰায়ৰ ধৰ্ম্মৰ সম্পৰ্কে মনৰ ধাৰণা। ইয়াৰ চুম্বক মৰ্ম্ম; ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব তেওঁৰ সৃষ্ট বস্তুৰ পৰা ধাৰণা কৰাটো, কুসংস্কাৰবৰ্জ্জিত সৰ্ব্বসাধাৰণ মানুহৰ পক্ষে অসম্ভৱ নহয়, বৰং এইটো, মানুহে হাতেৰে গঢ়া প্ৰাণহীন ঐশ্বৰিক আৰু মানৱিক এই দুইটা পৰস্পৰবিৰোধী প্ৰকৃতি আৰোপ কৰাতকৈ সহজ। আচৰিত কথা যে কুসংস্কাৰৰ বশত মানুহে নিজ হাতেৰে মূৰ্ত্তি সাজি ভাবে যে মন্ত্ৰ মাত উৎসৱ অনুষ্ঠান আদি কৰি, সেই সৃষ্টি বস্তুক জগতৰ সৃষ্টিকৰ্ত্তা পাতিব পাৰি।

ৰামমোহন ৰায়ৰ কালত পাশ্চাত্য শিক্ষা আৰু পাশ্চাত্য সভ্যতাৰ ভাৰতবৰ্ষত প্ৰথম প্ৰবেশ। সেই শিক্ষা সেই সভ্যতাৰ পোহৰৰ জলমলনিয়ে শিক্ষিত ভাৰতবাসীৰ মনত বৰকৈ উন্মাদনা লগাই দিছিল। বৰ পোহৰৰ জলকত এক প্ৰকাৰ কণা হোৱা ইংৰাজী শিক্ষিত ভাৰতবাসীক ইংৰাজ শিক্ষকসকলে আৰু ইংৰাজ পাদ্ৰীসকলে যেনিয়েই মন যায় তেনিয়েই চলাই লৈ গৈছিল। এই শিক্ষাৰ মায়াত মুগ্ধ হৈ অনেক ইংৰাজী-শিক্ষিত ভাৰতবাসীয়ে খৃষ্টধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। পাশ্চাত্য শিক্ষাত শিক্ষিতসকলৰ মনত দেশী ভাব সুৰাৰ বস্তু হৈ পৰিছিল। আন লেখাতো এটা ঘটনা আমি এইখিনিতে উল্লেখ কৰিম, যাৰ দ্বাৰাই বেছিকৈ দেখিবলৈ পোৱা যাব, যে ইংৰাজী শিক্ষিত ভাৰতবাসীৰ মনৰ ভাৰতীয় ভাৱৰ সম্পৰ্কে

কেনে আছিল। আমি আগৰ প্ৰবন্ধত কৈ আহিছোঁ, যে ৰামমোহনে পতা ব্ৰহ্মসভাৰ আগ-ৰণুৱা আছিল "ইউনিটেৰিয়ান কমিটি।" সেই সভাত ৰামমোহনৰ বন্ধু ইংৰাজ মিষ্টৰ উইলিয়েম এডেম প্ৰস্তাৱ এটা কৰিছিল যে কমিটিত ধৰ্ম্মোপাসনা বঙলা ভাষাত হওক। কিন্তু ভাৰতীয় সভ্যসকলে এই প্ৰস্তাৱৰ বিৰুদ্ধে বৰকৈ প্ৰতিবাদ কৰিলে। তেওঁলোকে কৈছিল যে দেশী ভাষাত দিহকে কোৱা যায় বা যিহকে লেখা যায়, সেই কথা নীচ হয়, তাৰ মান নেথাকে। ইংৰাজী, ফাৰ্চী বা সংস্কৃত ভাষাত লেখা কথাইহে সকলোৰে পৰা সন্মান পাব পাৰে।

এই বাবেই ৰামমোহনে তেওঁৰ ব্ৰহ্মসভাত পাশ্চাত্য গঢ়েৰে উপাসনা প্ৰণালী গঢ়ৰ লগীয়াত পৰিছিল। ৰামমোহনে তেওঁৰ সমসাময়িক লগৰীয়া ভাৰতীয়ৰ দৰে নিজে পাশ্চাত্য প্ৰণালীৰ অন্ধ উপাসক নাছিল। কিন্তু দেশ, কাল, পাত্ৰ বুজি তেওঁ তেওঁৰ ব্ৰহ্মসভাত পাশ্চাত্য প্ৰণালী সুমাব লগীয়াত পৰিছিল। তথাপি, তেওঁ যিমান পাৰি পাৰে, সেই পাশ্চাত্য প্ৰণালীক দেশী প্ৰাচ্য ভেটিৰ ওপৰত বহুৱাই দিছিল। সেইদেখি বাস্তৱিকতে তেওঁৰ ব্ৰহ্মসভাৰে সৈতে, আজিকালিৰ সাধাৰণ ব্ৰাহ্মসমাজতকৈ হৰিসভাৰহে বেছি সাদৃশ্য আছিল। যদি তেওঁৰ পিছৰ ব্ৰাহ্ম সকল তেওঁৰ আহিৰ পথ নাএৰিলে হয়, তেন্তে আজি ব্ৰাহ্মসমাজ আৰু হিন্দুসমাজৰ ভিতৰত ইমান ব্যৱধান নঘটিলহেঁতেন, ৰামমোহন সংশোধক-বাক্যত উঠি কুঠা বিধৰ মানুহ নাছিল। তেওঁৰ এক মখোন উদ্দেশ্য আছিল, হিন্দুসমাজৰ ভিতৰতে থাকি ভিতৰৰ পৰা হিন্দুসমাজ আৰু হিন্দুধৰ্ম্মক সংস্কাৰ আৰু নিষ্কলঙ্ক কৰাটো। নতুন এটা ধৰ্ম্ম স্থাপনৰ উদ্দেশ্য বা ভাব তেওঁৰ মনত কেতিয়াও নাছিল। আজিকালি ব্ৰাহ্মসমাজৰ মত আৰু গঠন প্ৰণালীত যি বিষম পৰিবৰ্ত্তন দেখা যায়, তাৰ নিমিত্তে ৰামমোহন কেতিয়াও দায়ী নহয়। এই দেশ অসমতে ছাব ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰৰ নিচিনা মানুহেও, যেনেকৈ মিষ্টাৰ জে, এন, ফাৰ্কুহাৰ (Rev. Mr. J. N. Farquhar) আগত কথায় কথায় কৈছিল, "That the regeneration of India will come through gradual change within the body of Hinduism itself rather than from the action of any detached society like the Brahmo Somaj" অৰ্থাৎ হিন্দুধৰ্ম্মৰ ভিতৰতে লাহে লাহে হৈ অহা পৰিবৰ্ত্তনৰ দ্বাৰাহে ভাৰত পুনৰ্জ্জীৱিত হব; ব্ৰাহ্মসমাজৰ দৰে, হিন্দুধৰ্ম্ম আৰু হিন্দুসমাজৰপৰা ছিগি পৰা কোনো "ছোহাৰিছি" অৰ্থাৎ সমাজৰ দ্বাৰাই নহয়।

শ্ৰীলক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা।

'সেই শেঁতা মুখখনি।'

শ্যাণ্ডৰ হয়েছে ব্যায়াম কৰাটো অৰ্থাৎ হাত-ভৰি শকত হওক বুলি অঙ্গ পৰিচালন কৰাটো সম্পূৰ্ণ ভাল নাপাইছিলোঁ। এই দৰে অঙ্গ চালন কৰিলে হেনো অনাহক সময়ৰ অপব্যয় আৰু বাহুবলৰ বৰ্দ্ধন কৰাতে হয়। ব্যায়াম নকৰাকৈয়ো যে মানুহ আটিল হব পাৰে তেওঁ নিজেই তাৰ সাক্ষী। হয়েছে ব্যায়াম কৰাতে, মাৰামাৰি, শকত হোৱা নহলে বাহিৰলৈ ওলাই এটাও লগৰীয়া নাছিল। তেওঁ খোৱা-বোৱাত বৰ নিয়মীয়া আছিল; আৰু ধুন-পেঁচ মাৰি ফুৰিবলৈকো ভাল নাপাইছিল। তেওঁৰ দেহৰ ভিতৰত মাথোন এইটোৱেই আছিল যে বাতৰি কাকত পঢ়ি ভাল নাপালে বা উহাত উল্লিখিত লগীয়া কোনো ঘটনা নেপাই মন মাৰি বহি থাকিব লগীয়া হলে, কেতিয়াবা এবো কণ কানি থাকিছিল।

যৱতে বহি আলে-জালে সময় নিয়াব লগীয়া হোৱাত এদিন শ্যাণ্ডৰ হয়েছে, ঘোৰ, হুইবৰলে

লগ ধৰিলেহি। মইও মান্তি হৈ ওলাই গলো। দোঁৰিলো—বসন্তৰ ৰং-ৰেখা বগাই পাই জাৰকালি ঠেৰেঙা লাগি থকা গছ লতাবোৰ ঠন ধৰি উঠিছে; আমে মলিয়াইছে; কঁঠালে গুটি পেলাইছে; কুমলতাবোৰত কুঁহি পাত ওলাইছে। আমাৰ বৰ ভাল লাগিল। দুয়ো কথা-বতৰা পাতি পাতি দুঘণ্টামানৰ মূৰত অৰ্থাৎ পাঁচ বজাত আকৌ আমাৰ বেকাৰ ষ্ট্ৰীটৰ ঘৰত ওলালোহি। নদুলা-মুখ পাইতে-নোপাওঁতেই লগুৱাটোৱে মাত লগালেহি—দেউতা! আপোনাক বিচাৰি কৰবাৰপৰা মানুহ এজন আহিছিল।"

হমছে অলপ বিৰক্তিৰ ভাব দেখুৱাই মোৰ কালে চাই এই বুলি মাত দিলে—উপায় নাই! কৰপৰা যে কি বেঠাৰবোৰ আহি পৰেহি জানো।

তাৰ পাছত লগুৱাটোৰ পিনে মুখ কৰি সুধিলে 'হেৰ! মানুহ জন গল নে আছে?'।

'গল!'

"তই জানো তেওঁক বহিবলৈ কোৱা নাছিলি"

"কৈছিলো। বহিছিলও।"

"কিমান পৰ।"

"আধা ঘণ্টামান দেউতা। মানুহজনৰ কথা নো কি কম। তেখেত গোটেই উৰাউল, গাত অকণো শূৰ্ত্তি শাতি নাই। ভিতৰ সোমায়েই তেখেতে বাৰে-চাৰে থপজপাই চকি-মেজত খুন্দা খুন্দলি খাই ঘুৰ্মুটিয়াই ফুৰিছিল। অন্তত মুখৰ ভিতৰতে কিবাবোৰ ভোট ভোটাই আছ মোক এই খিনিতে সুধিলেহি বোলে তোৰ হাকিম আৰু নাহিব নে কি? মই কলো, "আপুনি বাৰু অলপ বেলি ৰহকচোন।" মোৰ কথা শুনিয়েই তেখেত উচাট মাৰি গুচি গল। হয় হে মই হাত যোৰকৈ মাতিলোঁ-কুলিলোঁ। তেখেতে আৰু উলটিয়েই নেচালে। ওলাই যাওঁতে এইষাৰ কথা কোৱা শুনিলোঁ। খোলে বৰ লাগে যদি মুকলিতে থওঁগে; ইয়াত বহি থাকিব লাগিলে উশাহ নিৰোধ হৈ মৰিব লাগিব।"

হমছে লগুৱাটোক "বাৰু যা, ভালেই হল" বুলিকৈ পঠিয়াই দি মোৰ পিনে চাই মাত লগালে, "এনেবোৰ কথা শুনি মোৰ আমনি লাগে যদিও, ৰাটছন! এই মানুহটোৰ কথা কাণবোৰ শুনি কিবা এটা ঘটনাৰ আম চাপিছোঁ যেন লাগি আকৌ অলপ ভাল লাগিছে দেই। অ'! মেজৰ ওপৰত সৌটো কাৰ পাইপ! তোমাৰটো দেখোন নহয় এক! অ', বুজিলোঁ; এইটো সেই মোক বিচাৰি অহা মানুহজনৰ। নাহৰৰ নলী লগোৱা, কঠালৰ কোটোৰাৰ দৰেহে বঢ়িয়া পাইপটি। এনেটি পাইপ গোটেই লণ্ডন নগৰত বিচাৰি চলাথ কৰিলেও পোৱা টান হব কিজানি। মানুহজনক চিন্তা ভাৱনাই জলা-কলা কৰিছে হব পায় দেহি! নহলে নো তেওঁ এনে এটি মৰমৰ বস্তু এৰি থৈ যায় নে? তেনেতে মই ঘপৰাই মাত লগালোঁ, "পাইপটো যে তেওঁৰ মৰমৰ, আপুনি কেনেকৈ জানিলে?"

"সেইটো জনা একো আচৰিত নহয়, ৰাটছন! মোৰ মনেৰে পাইপটোৰ আছল দাম দহমহাতকৈ কেতিয়াও বেছি নহয়। আৰু পোনেই কিনোতে সিমানেই লৈছিলও বোধ কৰো। কিন্তু কিনাৰ পিছত এবাৰ নহয় দুবাৰকৈ বাটি বুটি লৈছে। আৰু দুয়ো বাৰ ৰূপেৰে বন্ধোৱাইছে। এই দৰে বাটি বুটি ৰূপেৰে বন্ধাই লওঁতে পাইপটোত কিনা দামৰ দুগুণ খৰচ পৰিছে। পাইপটো মৰমৰ নোহোৱা হলে তেওঁ এইদৰে কেতিয়াও দহ-মহাৰ ঠাইত পাচ টকাকৈ ৰূপ নেভাঙিলে-হেতেন।

এই দৰে কৈয়েই বন্ধুবৰ হমছে পাইপটো হাতত লৈ ঘূৰাই-পকাই চাইছে, এনেতে মই ব্যগ্ৰভাৱে সুধিলো "তাৰ পিছত?"

হমছে;—তাৰ পিছত। পাইপলো যে দৰকাৰ নাই এনে নেভাবিবা। পাইপটিয়ে যেনেকৈ পাইপ-খাওঁতাৰ ভিতৰি কথা সুলকৈ কৈ দিয়ে, জোতাৰ ফিতা আৰু ঘৰীৰ বাহিৰে আন একোৱেই তেনেকৈ কব নোৱাৰে। অৱশ্যে এই পাইপৰপৰা যে মানুহ জনৰ বিষয়ে কিবা বিশেষ জানিব পাৰিছো এনে নহয়, তথাপি মানুহজন যে বেঁৰেৱা-হতীয়া অথবা, ভিকহু, বলী আৰু তেওঁৰ যে দাঁত দুপাৰি কটকটীয়া—তাক ভলে বুজিব পাৰিছোঁ।

বন্ধুবৰ হমছে এই কথাবোৰ ওপৰে ওপৰে কৈ গৈছিল যদিও মইনো সেইবোৰ মন-কাণ

দি শুনিছো নে নাই শুনা মাজে মাজে মোটৈ চকু পিৰিকাই চাই গৈছিল। তেওঁৰ অনুমান-বোৰ শুনি মই ঘপৰাই মাত লগালো—"ডাঙৰীয়া, আপুনিও বাৰু অনুমান কৰিছে হয়। যিটো মানুহে সামান্য পাইপ এটাতে পাচ টকাকৈ ৰূপ ভাঙিব পাৰিছে, সেইটো মানুহক আকৌ আপুনি কয় বোলে "ভিকহু।" এনে অনুমান শুনিবৰ মন নেযায় বুজিছে নে? মানুহটো যে চহকী তাক দেখোন তাৰ পাইপৰ দামেই কৈ দিছে।

হমছে:—হব পাৰে চহকী। চহকী হলে জানো ভিকহু হব নোৱাৰে। তেওঁ যে চহকী সেইটো ঠিক। কিন্তু তেওঁ এনে ধুৰা-খুলীয়া যে খৰচ কৰিবলৈ চালে তেওঁ কেতিয়াও মুখলৈ নেচায়। এনে ধুৰা-খুলীয়া হলে চহকী হোৱাই বা কি ভিকহু হোৱাই বা কি? তুমি নিজেই বাৰু ভাবি চোৱাচোন; এই যে তেওঁ ধপাত-বোৰ খায়, সেইবোৰ সাধাৰণতে বজাৰত তোলাত আঠ অনাকৈ কিনিবলৈ পায়। কিন্তু চাৰি অনাতেই ইয়াতকৈও ভাল ধপাত পোৱা যায়। এইদৰে অনাহক ধন উৰালে কেতিয়াও চহকী হব নোৱাৰে।

"বাৰু, বুজিলো। ইকিটো অনুমানৰ বিষয়ে একা?"

"ধপাত হুপিবৰ হলেই তেওঁ পাইপটো নি চাকিত লগাবহি নাইবা জুই এডাল আনি তাতে লৈকেই লগায়। লাগিলে চোৱা কোটোৱা-টোৰ মুখ পিনে দাঁতিত এইবোৰ ডেৰা চিন হয় নে নহয়। জুইশালৰ কাঠীৰে ধপাত লগোৱা হলে দাঁতিত এইবোৰ আধা-পোৰাৰ চিন কেতিয়াও নেথাকিলহেতেন। চাকিত বা জুইৰ দাঁতিত ধৰি লগালে দাঁতিবোৰত নিশ্চয় জুলে পোৰাব। কোটোৰাটো পোৰা যি পোৰা সিও থাকে সোঁ ফালে। এইবোৰে কৈ দিছে যে মানুহজন বেঁৰেৱাহতীয়া, এই কথাৰ সঁচা মিছা, কুম লাগিলে নিজেই তোমাৰ পাইপটো চাকিত লগাই চোৱা। দেখিবা—তুমি সোঁহতীয়া হোৱাৰ গুণতে খাব পাইপটো বাঁও ফালে পুৰিব লাগিছে। নলীডালত দাঁতেৰে কুটোৱা দাগ এটা আছে। নাহৰকাঠ কুটো-ৱাবলৈ গাত আৰু দাঁতত কম বল নালাগে। এইবোৰৰপৰা মানুহজন যে বলী আৰু তেওঁৰ দাঁতৰ গুৰি শকত, তাক অনায়াসে বুজিব পাৰি। ৰবাচোন, সেয়া কোনোবা অহা যেন গম পাইছো। পাইপৰ গিৰীহঁতেই হব পায়। তেওঁ আহিলে তেওঁ সকলো কথা খোলোচা হব। সামান্য পাইপ এডালত লাগিয়েই ইমানবোৰ খট বাজি কৰি থকাৰ একো দৰকাৰ নাই।

এনেতে দুৱাৰ মোকলাই পাহৰাল ডেকা এজন আমাৰ ভিতৰ সোমালেহি। মানুহজনৰ সাজ-পাৰ নিচেই সাধাৰণ বিধৰ; গাত এটা বেঙুনীয়া চোলা, ভৰিত এজোৰ পটলুং আৰু হাতত এটি উলীয়া নোমৰ টুপী। বয়সত দেড়-কুৰিমান হলেও দেখনত পচিছ বছৰমান হব।

মানুহজনে বিতত হৈ মাতেৰে কবলৈ ধৰিলে, "দায় দোষ নধৰিব বুজিছে নে। মই দুৱাৰত খুন্দিয়াইছিলো, হবলা! অ', হয়, হয়, মই খুন্দিয়াইছিলোঁ। আচল কথা, মোৰ অলপ বাধ উধাইছে; এতিয়া আপুনি তাকে নমাব লাগে। এই বুলি কৈয়েই তেওঁ মুখলৈ হাত তুলি মোৰে ধৰা মানুহৰ দৰে ধাচ কৰে চাকখনত পৰি গল।

হমছে আস্ত-ব্যস্তকৈ সুধিলে, "কালি ৰাতি আপোনাৰ টোপনি নাহিল হব পায়। সঁচাকৈয়ে টোপনি খতি হলে গা বৰ দুৰ্ব্বল লাগে। বাৰু, যাওক সেই কথা। এতিয়া কোৱাচোন, তোমাক কি লাগে।

"আপোনাৰ বুদ্ধি পৰামৰ্শ, ডাঙৰীয়া। মোৰ জীৱনৰ আশা-ভৰসা সোপাই তললৈ গল। এই বিপদ সাগৰৰপৰা কেনেকৈ তৰোঁ ভাবি অস্থিৰ।"

"তেনেহলে তোমাৰ কিবা বিপদ হৈছে। তাৰে এতিয়া মই কাৰণ কৈ দিব লাগে?"

"একল সেয়ে নহয়, ডাঙৰীয়া! আপোনাৰ বহুত-দিনীয়া অভিজ্ঞতা আৰু চোকা বুদ্ধিৰ সহায়েৰে কিবা এটা উপায় উলিয়াই মোক এই মহা সঙ্কটৰপৰা উদ্ধাৰ কৰিব লাগে। আপো-

নায় বাহিৰে মোৰ আৰু কেও সহায়-সাৰথি নাই ?"

মই মন কৰি আছোঁ, মানুহজনে কথাবোৰ কৈ যাওঁতে এফালৰ পৰা সৰু সৰু কৰে কৈ যাব পৰা নাই, মাজে মাজে খোকা-খুকি লাগি গৈছে— যেন কথাবোৰ কৈ যাওঁতে তেওঁৰ বুকুৱে টিপিং টিপিং কৰিছে। তথাপি অকো আৰম্ভ কৰিলে,—

"অচিনাকি মানুহৰ আগত পোনে-পোনেই মনৰ কথাবোৰ কবলৈ অলপ লাজ লাগে। তাতে আকৌ মোৰ নিজৰ তিকতাৰ কথা। আপোনাসকল ডকৰ অচিনাকি মানুহৰ আগত নো মোৰ ভিতৰৰ কথাবোৰ কেনেকৈ কওঁ ? নাও বৰি এতিয়া তদিয়েই পালেহি। নহ'লে আৰু কি ?"

চম্‌ছে মাত লগালে, "এ গ্ৰাণ্ট্ মনৰ বেথোঁ—"

নাম শুনি আলটী চক্ খাই চকীৰ পৰা উচাপ মাৰি উঠিল আৰু চকু তেলেকা কৰি থপৰাই সুধিলে, "আপুনি মোৰ নাম জানিলে কেনেকৈ ?"

চম্‌ছে হাঁহি এটি মাৰি লাহেকৈ কৈ গ'ল, "মানুহৰ চকুত ধূলি মাৰিবলৈ যোৱাৰ আগেয়েই তোমাৰ সোঁ টুপীটোৰ চুকত নাম লেখিবলৈ এৰি দিবা, বুজিছানে ? নতুবা টুপীৰ মুকুটটোকে (crown) ওভোটাই লবা। মই মোৰ বন্ধুৰে সৈতে এই ঘৰতে নিৰলে বহি বহুত সন্দেহ নোপোৱা ঘটনাৰ সূত্ৰ উলিয়াইছোঁ। আৰু এই দৰে বিপদত পৰি নাৰল নাপল হোৱা অনেক মানুহে আমাৰ বুদ্ধিমতে কাম কৰি বহুত জঞ্জালৰ হাত সাৰিছে। এতিয়া তোমাৰ কথাবোৰ খোলা ভাঙি এফালৰ পৰা এটি এটিকৈ কৈ যোৱা চোন। তুমি কিবা উপায় কৰি তোমাৰ মনৰ খুটৱনি আঁতৰাব পাৰোঁ নে নোৱাৰোঁ, চাওঁ।"

আমাৰ আলটীয়ে অকো মূৰে-কপালে হাত দিলে। তেওঁৰ মুখৰ পৰা কথা নোলায়হে নোলায়। মুখৰ গতি-ভঙ্গি দেখি মানুহজন অলপ গহীন আৰু গম্ভীৰ যেন লাগিল। আৰু মুখৰ অঙ্গীৰপৰা এনে এটি ভাৱ ওলাই পৰিছিল— তেওঁ যেন মনৰ কথাবোৰ খুলি নকয়েই। কিন্তু, হঠাৎ তেওঁ হাত দুখন আটি-মুটি কৰি, চকু-মুখ থোপা কৰি, এইদৰে নিজৰ কাহিনী কবলৈ ধৰিলে।

"ডাঙৰীয়া, মোৰ ঘটনাৰ দীঘ-বাণি এই— মই বিবাহিত। বিয়া কৰাৰৰ আজি তিনি বছৰ। এই তিনি বছৰ মোৰ বৰ সুখৰ সংসাৰ। আমাৰ নিচিনা দাম্পত্য প্ৰণয় আন কোনো যুগলৰ ভিতৰত কেতিয়াবা ঘটিছিল নে নাই কব নোৱাৰোঁ। মোৰ আৰু মোৰ পৰিবাৰৰ ভিতৰত অলপো ভিন-পৰ নাই। দুয়োৰো একেটা নলাৰেই পানী যায় বুলিব লাগে। দুয়োৰো চিন্তা এক, ভাবনা এক, আৰু অভাব-অভিযোগো এক। কিন্তু, ডাঙৰীয়া, আমাৰ মাজত কি কুগ্ৰহ সোমালেহি জানো—মোৰ পৰিবাৰে মোক সিদিনাৰপৰা অলপকে দেখিব নোৱৰা হল; আনকালৰ দৰে মোৰ লগত হাঁহি গলি কৈ কথাবাৰ্ত্তা পাতিবলৈ এৰি দিলে, আৰু কি মোৰ নামকে শুনা হল। আমি এতিয়া কাকো কোনেও চিনি নোপোৱাৰ দৰেই হলোঁহক। কিয় হলোঁ, ডাঙৰীয়া, কৈ দিব নে ?

"আৰু এটি কথা। মোৰ বিপদৰ কথা ভাঙি-ছিঙি কোৱাৰ আগেয়েই সেইটিও কৈ লওঁ। মোৰ তিকতাগৰাকীৰ নাম এফী। এফীয়ে মোক বৰ ভাল পাইছিল। এই ভাল পোৱাত আপুনি সন্দেহ নকৰিব। সাঁচাকৈয়ে এফীয়ে মোক ছয়া ডবুৱিয়াই দিছিল। এই কথা মই আৰু মোৰ এফীয়েহে জানিছিলোঁ। আন দেও মনিহ কোনেও নেজানিছিল। কথাত কথা বঢ়াই আপোনাক আৰু আমনি নিদিওঁ।"

চম্‌ছ:—তোমাৰ খাই কথাবোৰ কোৱাঁ।

"ভাল বাৰু। এফীৰ এতিয়া গোটেই জীৱনৰ কথা কওঁ। মই পোন প্ৰথমেই এফীক, বাঁৰী অৱস্থাত লগ পাওঁ। তেতিয়া তাইৰ বয়স পঁচিছ বছৰ; ৰূপত দীপলিপ কন্যা। বাঁৰী হোৱাৰ আগতে তাই আমেৰিকাৰ আটলাণ্টা নামে ঠাইত হিব্ৰন নামে এজন আটাৰস্ত উকীলক বিয়া কাৰায়। এই বিয়াৰ পাছত তাইৰ এটা সন্তান জন্মে। কিন্তু দোৰ জৰত পৰি সেই

সন্তানটি ঢুকাই থাকিল। এই মহামাৰী দোৰ জৰে গোটেই আটলাণ্টা উনাস্ত কৰিলে। এফীৰ সেই সন্তানটিৰ বাহিৰে সকলো মৰি-হালি নাইকিয়া হলত এফীয়ে তাত অকলৈ থাকিবলৈ ভাল নাপাই মাতৃয়েকৰ ঘৰলৈ উঠি আহিল। এই খিনিতে উল্লেকিয়াই থওঁ যে এফীৰ গিৰীয়েকে দোলায়মানকৈ ধন থটি যৈনীয়েকৰ নামে অৰ্থাৎ এফীৰ নামে বিল কৰি থৈ যায়। এফীয়ে এই ধনৰ বাঢ়িকে মাহে চাৰি হেজাৰকৈ পাইছিল। বাঁৰী-ভাৱ থাই থাকিবৰ ছমাহ হৈ সাতমাহত সোমাওঁতেই এফীৰে সৈতে মোৰ চিনাকি হয় আৰু পিছত তাইক বিয়া কৰাই পেলাওঁ।

দোৰ-জ্বৰে যে এফীৰ সন্তি-সন্ততি আৰু গিৰীয়েকক কালৰ গৰাহত পেলালে, তাক মই, তাই লগত লৈ অহা মৰামানুহৰ হিচাব বহী সহীত ভালকৈ দেখিবলৈ পাইছিলোঁ।

"মোৰও বছেৰেকত পায় বাৰ-তেৰ হেজাৰ টকা আয় হয়। নহ'লে বিয়া কৰাই অনা তিকতাৰে সৈতে ৰং-ধেমালি কৰি থাকিবলৈ ভেৰেলোয়াকৈ সুন্দৰ ঘৰ এটি লওঁ। ঘৰটিৰ ওচৰত অইন কোনো মানুহৰ ঘৰ নাই। ঠাইডোখৰ অলপ জমকাল কৰিবৰ কাৰণে পদুলীমূৰত আলটীৰ নিমিত্তে সৰু পঁজা এটি সজালোঁ। মনত ৰাখিব— ঘৰ বুলিবলৈ এই আলটী ঘৰৰ বাহিৰে মোৰ ঘৰৰ কাষত আৰু অইন কাৰো ঘৰ নাছিল। মাজে-মাজে মই হাট-বজাৰ কৰিবলৈ নগৰলৈ যাওঁ। ঘাম কালি বন-বাৰি কম হলে ঘৰতে বহি তিকতাৰে সৈতে ভনওনি নোহোৱা কথা পাতি আমোদ কৰি থাকোঁ। সিদিনালৈকে আমাৰ ভিতৰত এযাবো যদি খোল মাত হৈছিল !

"হ'ব, আৰু এটা কথা, এইখিনিতে কৈ থওঁ। আমাৰ বিয়া হৈ যোৱাৰ পিছত এফীয়ে তাইৰ সকলো ধন-সম্পত্তি মোক গতাই দিলে। মোৰ কাৰবাৰত বাধাত হয় বুলি প্ৰথমতে সেইবোৰ চলোৱাৰ ভাৰ লব খুখুজিছিলোঁ। কিন্তু, তাই বৰকৈ অনুৰোধ কৰাত লবলৈ সন্মতি হলোঁ।

"আজি প্ৰায় দেড়মাহৰ আগেয়ে এদিন এফীয়ে মোক কলেহি, জেক! (তাই মোক জেক্ বুলি মাতিছিল) আপুনি মোৰ ধনখিনি লৈ বুজ লবৰ সময়ত মোক থাকিলেই দিম বুলি কৈছিল নহয় ?'

"মই কলোঁ, 'দিয়া। কিয় নিদিম ? সকলো দেখোন তোমাৰেই" এই বুলি ক'লত তাই মোক এহেজাৰ ৰূপ মাগিলে। কথাৰ নাম শুনিয়েই মোৰ মুখ শুকাই গল। কাৰণ মই ভাবিছিলোঁ এফীক চোৰে কি সোণ কিবা এটা কিনিবলৈ অলপ ধন লাগে হবলা। কিন্তু পোনে-পোনেই এহেজাৰ !

"আকৌ এফীক সুধিলোঁ, 'ইমানবোৰ ধন তোমাক কেলেই ?' এফীয়ে অলপ ধেমালিৰ ছলেৰে মাত লগালে, 'আপুনি মোৰ ধন ভঁৰালিহে, গিৰীহঁতে ধন খুজিবৰ সময়ত ভঁৰালীয়ে নো কৰবাত ধন কেলেই লাগে বুলি সোধে নে ?'

"ইমানকেই যদি কৈছা, ধনবো নেপাবা কেলেই ?"

"মই নো আকৌ তাক নহ'লে কি কৈছোঁ ?"

"তেনেহলে টকা কেলেই মোক নোকোৱাঁ ?'

"এৰা, নকওঁ। লাগিলে বাৰু পাছে-পৰেও কম।" কথাষাৰ শুনি অলপ আশ্বস্ত হৈ ৰূপ এহেজাৰ দি দিলোঁ। এয়েই আমাৰ ভিতৰত কথা লুকুৱাৰ প্ৰথম সূত্ৰপাত। মোৰ ঘটনাৰ লগত ইয়াৰ একো সম্বন্ধ নাই যদিও কথাষাৰ কৈ থলোঁ।

"পিছে হ'ব ! আপোনাক কৈয়েই আহিছো নহয় আমাৰ ঘৰৰ ওচৰতে এটা পঁজা-ঘৰ বা আলটী-ঘৰ আছে বুলি। আগ-চোতালেদি খুব সুৰুকীয়া বাট এটিৰেদি সোমাই গলেহে সেই পঁজাটি পায়গৈ। তাৰ দাঁতিতে দোজোপামান জোপোহা গছ। আবেলি কেতিয়াবা তাৰ তলতে বহোঁ।

"যোৱা আঠ মাহ সেই পঁজাটি উদং হৈ পৰি আছিল। কিন্তু, সিদিনা সোমবাৰে ফুৰিবলৈ যাওঁতে অকস্মাৎ পদুলী মুখৰ জেওৰাত কেইখনমান কাপোৰ মেলি থোৱা দেখিলোঁ। প্ৰথমতে সেইবোৰলৈ চকু নিদি কাষলি কাটি গুচিয়েই গৈছিলোঁ, পিছে আমাৰ চুবুৰীলৈ কোনবা নতুন মানুহ আহিছে চাওঁ বুলি পঁজা-

টোপ্ ফালে ছুপোজমান উলটি আহিলো। উলটি আহিলো হয়, কিন্তু পঁজাৰ দুৱাৰখন কাণি দুৱৰী কৈ থকা গুণে ভিতৰত কোন আছে তৎ ধৰিব নোৱাৰিলো। মাথোন চকামকাকৈ মুখ এখন দেখিলো। সেইখনলো কিহৰ মুখ ভালকৈ চাই লওঁ বুলি পঁজাৰ কোষ পালোগৈ। কিন্তু কোৰ চপাৰ একো গুণ নধৰিলে। মই যোৱাৰ আঁতিকাল পায়েই নে কি কব নোৱাৰো, মই সেইখিনি পোৱা মাত্ৰেই মুখ লুকাই আন্ধাৰত মিলি গল। মুখখন মই মানুহজনে মাইকী মানুহৰ মই আপোনাক কব নোৱাৰো। কিন্তু মুখখন যে পানী-পিয়া আমৰ দৰে শেঁতা আৰু ভুতৰ দৰে বিকৃত, তাক ভালে আমি চাউটৈন কব পাৰো। মুখ দেখিবৰে পৰা মোৰ মনত ভূৰ্যৰ সন্দেহে বাহ লৈছে। সন্দেহ মুখ মাৰো বুলি মৰণত শৰণ দি পঁজাৰ দুৱাৰত চকিয়াই দিলো' টকা শুনি ভিতৰৰপৰা মহন্নী মাইকী একনী ডুলাই আহি বেক্ বেক্ কৰে এইদৰে মাত দিলেহি বোলে তুমি কোন, তোমাক কি লাগে।

"মই মৃদুভাৱে উত্তৰ দিলো, 'মই একন আপোনাৰ ওচৰ-চুবুৰীয়া। আপুনি আচহুৱা মানুহ। আপোনাক কিবা লাগে-ভাগে বুলি সুধিবলৈ আহিছিলো।'

"মোৰ কথা শুনি তাই গোজগোজাই উঠিল 'দৰ্কাৰ নাই। লাগিলে কোৱাম নহয়।' এই বুলি কৈয়েই তাই দুৱাৰখন জঁপাই পেলালে। মাইকী জনীৰ লাওপাত কচুপাত মুখ আৰু টিঙৰি-তুগা-যেন খং লোথ মই আৰু ও তৎসৎ একোৱেক নামাতি যি বাটেদি গৈছিলো, সেই বাটেদিয়েই বাট বুলি মোৰ ঘৰৰ ফালে সুৰসুৰকৈ গুচি আহিলো। ঘৰলৈ আহি মোৰ মন উগুল-থুগুল হবলৈ ধৰিলে। তেতিয়াৰপৰা মোৰ মনত আৰু অইন কথা নাই— কেৱল দুৱাৰৰ সুৰুঙাইদি দেখা সেই শেঁতা মুখখনি আৰু দুৱাৰ মুখত দেখা এই কুকুৰধুলী, গোঙোৰা মাইকী মানুহজনীৰ আচৰণৰ কথা। তিৰুতা বুলিলেই অবলা জাতি, নাভূত-নাশ্ৰুত কথা এবা শুনিলেই সিহঁতৰ ভয়ত অণ্ঠে-কণ্ঠে শুকাই যায়। সেই দেখি, মই এই অদ্ভুত মুখ আৰু মানুহজনীৰ কথা মোৰ এফীৰ আগত কবলৈ নহল; মাত্ৰ, ৰাতি শুবৰ সময়ত 'আমাৰ ইয়ালৈ কৰবাৰপৰা মানুহ এঘৰ উঠি আহিছে' বুলি এফীৰ কাণ-চোৱাই থলো। অৱশ্যে, এফীয়ে তাৰ উত্তৰত বা মন্দিধানত একো এটা হাঁ-না নকৰিলে।

"মই শুলো। শুলা বুলিলেই লালকাল—সাতোটা মেঘে গাজিলেও মাৰ নাপাওঁ। সেই গুণে ঘৰত মোক টোপনি-গধুলি বুলি আটায়ে জোকায়। কিন্তু ডাঙৰীয়া, সেইদিনা ৰাতি কিবা এটা কথা, মোৰ ভালকৈ টোপনি নাহিল। পাটীত পৰি ছটুফট কৰি আছো, এনেতে চিকমিক কৰে টোপনীয়ে দেখা দিলে। চকু দুটা মুদ খাই আছিল যদিও কাণ তখন তেওঁয়াৰ সাৰে। মাজে মাজে শুনো যেন পাটীৰ কাষত কোনোবাই খুচমুচাই আছে, ওচৰতে অলপ যেন খুটখাট শব্দ হৈছে। অলপ বেলিৰ মূৰত চকু মেলি চাওঁ দেখোন মোৰ ভাৰ্য্যা গৰাকীয়ে চাকি জ্বলাই পিন্ধা কাপোৰ-কানিবোৰ সলাইছে; আৰু পেৰাৰপৰা নতুন সাজ-পাৰ উলিয়াই পিন্ধি-উৰি কৰবালৈ যাবলৈ ওলাইছে। দুপৰ ৰাতি এনেকৈ সাজপাৰ পিন্ধি ভদকাৰ হৈ ওলোৱা দেখি আচৰিত হৈ মই সুধিলো, 'কি হে এফী! বেয়াকৈ দেখোন সাজি-পাৰি ওলাইছা?'

"থোকমোক খাই এফী সেইখিনিতে থৰ লাগিল। তেতিয়া এফীৰ মুখখন চাবলৈ কেনে হৈছিল আপুনি, বোধ কৰো, নিজেই বুজিছে। মাইকী মানুহে নাকটি মোহাৰিয়েই বুদ্ধিটি উলিয়ায়। টেঙৰী এফীয়েও সেইদৰে বুদ্ধি উলিয়াই তাই যেন মোৰ টোপনি ভঙা নাই বৰ দুখিত, এনে ভাও ধৰিলে। হোলাৰ তাই মোলা মই ও সেই কথাটো বৰকৈ কাণ নিদিলো। তাৰ পিছত তাই শোৱা পাটীৰ পিনে কেৰাহীকৈ চাই মোৰ লালকাল টোপনি যেন দেখি আৰু মই সমাজিকত হে কথা কৈছো যেন ভাব সুত কৰে দুৱাৰ মেলি ওলাই গল। ওলাই যাওঁতে দুৱাৰত কেৰেক কেৰেক দুটি শব্দ হল। শব্দ শুনি মই ঠৰঙা লাগি থকা মানুহটো পিবিস কৰে পাটীৰপৰা উঠিলো; উঠি মূৰে গাই কাপোৰখন ঘুম মাৰি ললো। চাওঁ দেখোন সঁচাকৈয়ে মোৰ

টোপনি নাই—সাৰেই আছো। এইদৰে আচৰিত হোৱাৰ কাৰণ এয়েই যে ইয়াৰ আগতেকৈ তাৰ কথা-কাণ্ডবোৰ দেখি সমাজিকেই নে সঠিকেই তত্তকে ধৰিব নোৱাৰিছিলো।। থাকে, গাভৰু ভনবাবা সৰীতো উলিয়াই চাওঁ—ঘড়ীত তিনি বাজিছে—ৰাতি পুৱাওঁ পুৱাওঁ। কওকচোন বাৰু ডাঙৰীয়া, এই শেষনিশা মোৰ তিৰুতাই নিজৰ ঘৰখনৰ ওলাই বাহিৰত গৈ কি কৰিবগৈ পাৰে?

সঁচাকৈয়ে কথা ভাবি মোৰ মূৰ টলা হব লগীয়া হল। যিমানেই ভাবো সিমানেই সিমেৰ হবলৈ ধৰিলো। এনেতে দুৱাৰ মোকলাই জঁপোৱাৰ মাত শুনিলো আৰু এফী উভতি অহাৰ গম পালো।

"তাই সোমাওঁতেই মাত লগালো, 'এফী, এই শেষ নিশা কলৈ ওলাই গৈছিলা?' মোৰ কথা শুনি এফীয়ে ডেকডোকাল পাৰিবলৈ ধৰিলে। ঘনে ঘনে উশাহ লৈ উদ্বাউল হল। কাৰণ এফীৰ পূৰা বিশ্বাস যে এফীক মই কেতিয়াও সন্দেহ নকৰো। মই সেইদিনা নো কিয় কথা সুধিলত কান্দি কাটি বাউলী হৈ পাটীত ধাচ কৰে পাৰ গল মই ভাবি অস্থিৰ।

বস্তুত বেলিৰ মূৰত সেহাই সেহাই শেতা হাতি এটি মাৰি মোক সুধিলে 'সাৰ পালে? মই আকৌ ভাবিছিলো বোলো আপোনাক একোৱে জগাব নোৱাৰে।'

"এই—তুমি নো এতে বেলি ক'ত আছিলা? এফী—আপুনি যে আচৰিত হব সেইটো মই আগেয়েই জানিছো। এইমাৰ কথা কৈয়েই তাই সাজপাৰবোৰ সোলোকাবলৈ ধৰিলে। অলপ বেলিৰ মূৰত নিয়মাৰ পৰা উঠা মানুহৰ দৰে আকৌ কবলৈ ধৰিলে, 'মোৰ জীৱনত এনে ঘটনা কেতিয়াও হোৱা নাই। আজি হঠাৎ মোৰ উশাহ-নিশাহ বন্ধ হৈ যোৱাত নাক-মুখৰ উকমুকনি লাগিবলৈ ধৰিলে। তৎ নাপাই জুৰ বতাহ লওঁ বুলি বাহিৰলৈ ওলাই গৈ দুৱাৰ-মুখৰ পিৰালীতে থিয়া-থি কৰি আছিলো। এতিয়া অলপ সকাহ পাই ভিতৰলৈ সোমাই আহিছো।'

"এফীয়ে এই কথাবোৰ কওঁতে শোতা বাজি গৈছিল আৰু মোৰ চকুলৈ দৃকপাতকে কৰা নাছিল। হোৱাৰ গত গতি দেখি মিছা কথাৰে এফীয়ে মোক আভুৰা ভৰা যেন লাগিল। তথাপি তাইৰ কথাত একো উত্তৰ দিব নাছিলো—একেপৰে ৰ লাগি বেৰখনৰ ফালে চাই আছিলো। তাইৰ কথা অন্ত পৰিলতে মোৰ মনত বাৰে বুৰ ঢাকা আৰু এশ এটা সন্দেহে ঠাই ললেহি। এই মহা ৰাতি নো অকলে একনী মাইকী মানুহ কলৈ যাব পাৰে, গৈছিল যদিও কিয় গৈছিল আৰু মোৰ আগত এফীয়ে কথাযাৰ খুলি নকৈ ফাকি দিলে কিয় ইত্যাদি নানান ভাৱনা-চিন্তাই মোৰ মন বিতত কৰিবলৈ ধৰিলে। সন্দেহ-ভঞ্জন কৰিব নোৱাৰাটোকে মোৰ মনত শান্তি নোহোৱা হল। এবেলি যেতিয়া এমাৰ কথা সঁচা বুলি কলে তাক নো আকৌ মিছা বুলি প্ৰমাণ কেনেকৈ পোৱা? সেই দেখি এফীক আৰু ঘূৰি একো সুধিবলৈ নহল। ৬৩৭৮/অ

"পিছদিনা হাট-বজাৰ কৰিব লগীয়া থকাতো মনৰ অৱস্থা ভাল নথকাত যাবলৈ নহল। এফীৰ কথাত মই জানো। এতিয়ন যোৱাই নাই এই ভাবি এফীও সিপালে নচেষ্টা। ৰাতিপুৱা কাকো কোনেও নমতা নোহোৱাকৈয়ে চাহ জলপান খালোহক। খাই উঠি মই বাহিৰলৈ ওলাই গলো—পুৱাৰ বতাহত মূৰটো চেষ্টা কৰি দকে কথাটো গাম পিটিকি চাওঁ বুলি চাৰি ঘণ্টামান বাহিৰত ঘূৰি চাকি আগ দিনা দেখা সেই শোৱা সেতেলুৱা মুখখন দেখো যদি এবাৰ চাই যাওঁ বুলি সেই পঁজাটিৰ কাষেদি আহি আছো এনেতে দেখোন মোৰ ভাৰ্য্যা শ্ৰীমতী এফীয়ে পঁজাটিৰ দুৱাৰ মেলি বাজ-চাহৰ গাতবে গমন কৰিব লাগিছে। তেতিয়া মোৰ মূৰত চৰগ ভাগি পৰিল। আপোনালোক বাৰু তেতিয়া কেনে লাগিলহেঁতেন?

"দুয়োৰে চকুৰে চকুৰে পৰিলত এফীয়ে ওলাই আহিবলৈ অলপ খেৰোগেলো কৰিছিল। পিছে লুকাই সোমাই থাকিলে নো কি হব বুলি ভাবি সাউৎ কৰে ওলাই আহি তাই হাহি মুখেৰে মোক মাত লগালেহি 'অ' আপুনি। মই আকৌ আহিছিলো বোলো নষ্টামা মানুহ ঘৰে

আমাৰ ওচৰতে সৰ লৈছোঁহি, তুমুকি এটা মাৰি চাই আহো গৈ চোন আৰু লাগে যদি এখন মনবাৰিও কাৰি দিওঁগৈ। অ'! চকুকিটা গোন্ধাইছে কিয়? পং কৰিছে নে কি?'

মই—কথা নাই যদিও, কথাৰ সমানেই। কালি ৰাতি তুমি ইয়ালৈকে আহিছিলা নহয়?

'আপুনি কৈছে কি বুজা নাই।'

"তুমি অহাটো ঠিকেই। পিছে এতিয়া কোৱাচোন বাৰু এই ন মানুহ কিজন কৰ আৰু তুমি-সেই বা তেওঁবিলাকৰ ওচৰলৈ ৰাতি কিয় আহিব লগীয়া হৈছিল?"

'মই দেখোন ইয়ালৈ আগেয়ে অহাই নাই।'

"অহা নাই যদিও তুমি জনা কথাবোৰ মিছা বুলি কব পাৰিবা জানো? তুমি যে মিছলীয়া তোমাৰ পেকাথুক মাতেই তাৰ প্ৰমাণ। চাওঁ ঘৰটোলৈ সোমাও, ভিতৰত কোন আছে চাই লওঁ।"

"এই বুলি কবলৈহে পালো, এজনী জাঙৰ লাই উঠিল আৰু ভিতৰ নোসোমাবলৈ মোক কাবো কৰি কবলৈ ধৰিলে 'তালৈ নোসোমাব। সোমালেই সৰ্ব্বনাশ। মই কম বুলিছো নহয়। এতিয়া নো কেলেই উধাতু খাইছে?'

"মই ভয় হে তাত এখাৰ এজনীৰ হাতৰপৰা এবাৰ খুলিছো এজনীয়ে এবিনিদিৰে, ভগোমা বাহুলা দি মোৰ গাতে লাগ আকৌ কবলৈ ধৰিলে, 'শুনকচোন শুনক; এবাৰ কথা শুনি লওক। শুনিলে আপোনাৰ একো ক্ষতি নহয়। চাওকচোন মই আপোনাক কিমান ভাল পাওঁ। মোৰ কথা শুনি যদি সৰলৈ উভতি আহে ভালেই। যদিহে সোমাই যায় তেন্তে মোক আৰু নাপায়।'

এজনীৰ এই কাকুতি-মিনতি শুনি মোৰ মন পাতলি ধৰলৈ আৰু নোসোমালো। উলটি এজনীৰ পিনে চাই কলো—তুমি যেতিয়া ইমান দৰে কাগিছা মই বাৰু নোসোমাওঁ। কিন্তু এটা কথা এজনী! মই 'নোসোমাওঁ' বুলি কোৱাৰ আগেয়ে তুমি শপত খাই অঙ্গীকাৰ কৰি কব লাগিব যে 'মই আৰু ইয়ালৈ নাহোঁ, আপোনাৰ অনুমতি নোলোৱাকৈ কলৈকো আৰু নোলাওঁ।' শতি বিষম যেন দেখি মোৰ অনুমতি মতে কাম কৰিবলৈ এজনী মান্তি হল।

"এনেকৈয়ে কেইদিনমান গল। এদিন আকৌ মই বজাৰৰপৰা ঘুৰি আহোঁ। আহি লিগিৰীজনীক সোধো, 'তোৰ ঠাকুৰণী কলৈ গল' বুলি লিগিৰীয়ে মাত লগালে, 'তেওঁতো ফুৰিবলৈ ওলাই যাব পায়।' মোৰ মনত খুদুৱনিয়ে আৰু ঠাই লবলৈ সময় পৰ নালাগিল। পোন চাটেই ভিতৰলৈ সোমালো। ভিতৰত যে এজনী নাই সেইটো মই আগেয়েই জান হৈছো। তথাপি সোমালো। সোমাই চাওঁ দেখোন এজনী নাই। তাৰ পিছত পাছ-দুৱাৰৰ মুখ পালো গৈ। সেইখিনিৰপৰা চাই পঠিয়াওঁ দেখোন দুৱাৰ-মুখত কপালতো লিগিৰাজনী পঁজাটোৰে ফালে দুমদুম্ কৰে ললমাৰিছে। পাছত চাওঁ দেখো মোৰ অনুমান হাতে হাতে ফলিয়ালে। মোৰ জীৱনসঙ্গিনী শ্ৰীমতী এজনীয়ে মই আহি পালেহিয়েই তাইক মাতি আনিবলৈ লিগিৰীজনীক টিপ দি সেই পঁজালৈ গৈ তাৰ ঘৰিণীৰ লগত ফুচ্‌ফুচ্ ফাচ্‌ফাচ্ কাৰ বিয়নি মেলৰ আয়োজন কৰিব লাগিছে। এনেদৰে এজনীয়ে মোত সৰোৱা দোষ ধৰতে জান-পাক পঁজাটোৰ ফালে খোজ ললো। এনেতে চকুত পৰিল—মোৰ 'তিৰুতাগৰাকী' আৰু লিগিৰীজনী ঘৰৰ ফালে দেখোঁ লৰালৰিকৈ খোজ দিব লাগিছে। মই সিহঁতক নেদেখা ভাও জুৰি পঁজাটিলৈ পোনাই মাৰি দিলো। আৰু থিৰ কৰিলো যে যদি এইবাৰ স্বয়ং যমো আহে তথাপি মোক এই ঘৰ সোমোৱা প্ৰতিজ্ঞাৰপৰা লৰাব নোৱাৰে। পঁজা পায়েই খোদ-খোচ নোহোৱাকৈ দুৱাৰ মেলি পঁজাৰ মাজ কোঠালীত থিত দিলোগৈ। দেখিলো—'ভিতৰখন উকা; আগদিনা সগপোৱা লক্ষ্মী মাইকীজনীৰ একো চিন-মোকামেই নাই; ৰান্ধনীঘৰত এডেগ পানী জুইৰ ওপৰত উতলি গো-গো কৰি বাগিনী টানিব লাগিছে, আৰু দাতিতে গাচি এটাত কলা বোন্দা এটাই মেৰপাক দি টোপনিত লালকাল দি পৰি আছে। নাহে

নাহে একোঠা দুকোঠাকৈ কেৰা কোঠাও জুমুকিয়ালো, তেও কতো মানুহৰ সঁচ নেদেখিলো। অন্তত এটা ভাগকৈ সজোৱা-পৰোৱা কোঠালী পালোগৈ। সেইটোৰপৰাই মোক সেই মুখখনে জুম চাইছিল। তাতে মোৰ তিৰুতাই তিনিমাহৰ আগেয়েই কৰোৱা পোহৰ-ছবি এখন পালো।

"পঁজাটি উদং বুলি থিৰাং কৰি শোকে বেজাৰে জৰ্জ্জৰিত হৈ মোৰ নিজ ঘৰৰ ফালে উলটিলো। ঘৰ সোমাই মাজ কোঠালী পাওঁতে আপেবেগে আহি এজনীয়ে মোক সম্ভাষা কৰিলেহি। কিন্তু পত্নীৰ একোকে নামাতি ভোঁ-ভোঁ কৰে পঢ়া-শোৱালীলৈ গুচি গলো। মোৰ পাছধৰি, মই খোটালীলৈ সোমাই দুৱাৰখন মাৰিব খোজোঁতেই এজনীয়ে মাত লগালে 'মোৰ প্ৰাৰ্তজ্ঞা ৰাখিব নোৱাৰা। গুণে সচাঁকৈয়ে মই বৰ লাজ পাইছো। কথা যেনে গুৰুতৰ মই নহৈ আপুনি হোৱা হলেও তেনে কৰিলেহেঁতেন।' 'কথানো কেনে গুৰুতৰ ভাণ্ডি-ছিডি কোৱাচোন' বুলি মই ডুনাই সুধিলত এজনীয়ে সেনটকি মাত লগালে 'কেনেকৈ কওঁ? কব নোৱাৰো।' তেতিয়া মই সুধিলো, 'সেই পঁজাটোত কোন আছে অৰু কাকনো তোমাৰ পোহৰ-ছবি (ফটো) উপহাৰ দি আহিলা— মোক যদি সেই আটাইবোৰ কথা কৈ নিদিয়া তেন্তে নিশ্চয় জানিবা তোমাৰে সৈতে অৰু মোৰ সম্বন্ধ ছিগিল।' এই বুলি কৈয়েই মই উচাটি মাৰি ওলাই আহিলো। আহিবৰ আজি দুদিন হৈছে। এই দুদিন কতো এজনীৰ সৈতে দেখা সাক্ষাৎ হোৱা নাই। আজি ৰাতিপুৱালৈকে তিৰুতাজনীৰ এনে স্বভাৱ চৰিত্ৰৰ কথা ভাবি ভাৱ তালু শুকাই চৰ্চনীয়া হৈ আছিল, পিছে, হেনেতে আপোনালৈ মনত পৰি আপোনাৰ ওচৰতে উপায় বুদ্ধি পাম যেন ভাবি মুখলৈ পানী আহিল। আৰু তৎক্ষণাৎ বিলম্বত কাম নাই বুলি আপোনাৰ ওচৰ পালোহি। এয়েই মোৰ বিপদৰ দীঘ বনি। আপোনাক সকলো ভাণ্ডি-ছিডি কলো। এতিয়া আপুনি ইয়াৰ উপায় কৰক; নহলে মই নিগমে মৰিলো।"

মানুহজনে কথাবোৰ কৈ আছিল, আমিও কাণ এটা নমৰাকৈ পিৰে-জুৰে সকলো শুনি গৈ আছিলো। তেতিয়া তেও ইমান ব্যাকুল আৰু বিচেষ্টা হৈছিল যে আমি দোৰ স্তম্ভিত। তেওঁৰ কথাৰ অন্ত পৰিলতে মোৰ বন্ধু ডাক্তৰে থুতৰিত হাত দি মেজত কিলাকুটি থৈ মনে মনে ঘটনাৰ সূত্ৰ খোদিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ বহুত পৰ নিতাল মাৰি আছিল, পিছত কপালৰ ৰগ টানি চেলাউৰি জোৰ কোচাই ঘপ কৰে মাত লগালে, "তুমি যে সেই পঁজাটোত মুখখন দেখিছিলা, সেইখন ঠিক মানুহৰে বুলি ভিৰাই কব পাৰিবা নে?"

"মুখখন মই নিলগৰ পৰাহে দেখিছিলো; মানুহৰ নে কিহৰ তত ধৰিব নোৱাৰিলো। সেই দেখি, কিহৰ মুখ থিৰাংকৈ কব নোৱাৰো।"

"সি হওক সি যে তোমাক বৰকৈ ভয় খুৱাইছে সেইটো হলে ঠিক নহয় নে?"

"মুখখনৰ শেতা বৰণ আৰু পিশাচৰ নিচিনা গঢ় দেখি সচাকৈয়ে মোৰ পেটতে হাত-ভৰি লুকাইছিল। মই ওচৰ চাপিলতে যেতিয়া ই অদৃশ্য হল তেতিয়া আৰু মোৰ মনত সন্দেহ-ভূত সোমাবলৈ সময় পৰ নালাগিল।"

"তোমাৰ ঘৈণীয়েৰাই ৰূপ হেজাৰ খুজি নিয়া কিমান দিন হল?"

"প্ৰায় দুমাহ।"

"তাইৰ আগৰ গিৰীয়েকৰ পোহৰ-ছবি বা আন কিবা পট পাইছিলা নে?"

"নাই পোৱা। পাবেই বা কেনেকৈ? তেওঁৰ বিয়াৰ পিছতে যে ঘৰত জুই লাগি পুৰি সকলো ভগন কৰিলে।"

"তথাপি তুমি আকৌ কোৱা বোলে সিহঁতৰ মৃত্যুতালিকাখন নিজ চকুৰে দেখি আছিলা?"

"দেখিছলো হয়, পিছে সেইখন আছল নহয় তাৰে নকলহে।"

"তাইক আমেৰিকাত চিনি পোৱা কোনোবা মানুহক তুমি চিন পোৱা নে?"

"নেপাওঁ।"

"তাই কেতিয়াবা আমেৰিকালৈ যাও বুলি

কৈছিল নে?” “নাই কোৱা।”

“কিবা চিঠি-পত্ৰ পাইছিলো বুলিয়েই বা কৈছিল?”

“মোৰ আগত সেইবোৰৰ উল্লেখকে কৰা নাই।”

“বাৰু, কুদিনমান মনে মনে থাকাচোন। মইও ইয়াৰে ঘটনাৰ অলিখন ভালকৈ টুকিব লাগিছে চাওঁ। সেই পঁজাটো যদি সদায় উদং হৈয়েই থাকে তেন্তে আৰু ঘটনাৰ গম ধৰা অলপ টান হব আৰু যদিহে সিহঁতে কালি তুমি সোমোৱাৰ আগতে ওলাই গৈছে তেন্তে তুমি গুচি অহাৰ পিছত নিশ্চয় সোমাইছে। সেই গুণে যোৱাচোন বাৰু এতিয়া সেই পঁজাটোলৈ; গৈ আকৌ খিৰিকী হৈ মোৰ ভালকৈ চোৱাগৈ। যদিহে তাত মানুহ থকাৰ গম পোৱা তেন্তে ঘৰৰ ভিতৰলৈ নোসোমাই তৎক্ষণাৎ মোলৈ বা মোৰ এই বন্ধুলৈ বিজুলী ডাকত সম্বাদ দিবা। আমি ইপিনে সাজু হৈ থাকিম। তোমাৰ পৰা বাতৰি পালেই আমি সেইপিনে ওলামগৈ।”

“ঘৰটোত যদি কাকো নাপাওঁ?”

“তেন্তে তুমি একো নকৰিবা। কাকো নেপালে কাইলৈ আকৌ আন উপায় আঁচিব লাগিব। এতিয়া যোৱা আৰু। মিছাতে কিয় মূৰ ভুকুৰাই নেথাকিবা; তাৰপৰা জানো কিবা লাভ হব? গ্ৰান্ট মনৰ'ক এই দৰে প্ৰবোধ দি আমি ড্ৰয়িং-ৰুমত আগচোৱাই গৈ আহিলোগৈ। ওলাই যাওঁতে বাটতে হমচে মাত লগালে, “ৱাটছন, ঘটনা শকত; সন্তকাই পুঃ উলিওৱা টান হৈছে, তুমি নো ইয়াৰ গতি-প্ৰকৃতি কি ধৰিবা?”

মই—কেৱল বলকনি মাথোন।

হমচ—হওঁতে হয়, পিছে, কোনোবা ডকাইতে পাইছে এই মানুহজনক বুলি নৈলৈ কঢ়িছে। এওঁক চাবলৈ ডকাইতবোৰে ধন খুজিছিল, এওঁ ধন নিদিওঁ বোলাত এনেখন লটিঘটি কৰিছে। মুঠতে, ই ডকাইতৰ ভাবুকি।

মই—তেনেহলে ডকাইতটো নো কোন?

হমচ—কোন আৰু কব লাগিছে নে? যাৰ খোঁটালটো পৰিপাটিকৈ সজোৱা আৰু যাৰ ঘৰত সেই পোহৰ-ছাবিখন ওলাইছে সেয়ে ডকাইত। কিন্তু, ৱাটছন, খিৰিকীয়েদি যে এখন মুখে ভুমুকি মাৰিছিল বুলি কৈছিল, সেই মুখখনৰ কথা ভাবিহে মই বিভোৰ হৈছো।

মই—আপুনি তেন্তে আধা-আধি সিদ্ধান্ত এটা কৰিছে।

হমচ—কৰিছো। পিছে, ই এতিয়া টিকে নে নিটিকে সেইটোহে ঠাৱৰ কৰা টান হৈছে। সচা নহলে অৱশ্যে অলপ আচৰিতেই হব লাগিব। একো বোধ মাইকীজনীৰ আগৰ গিৰীয়েকটো নিশ্চয় সেই পজা ঘৰটোতে আছে।

মই—এই অনুমান কৰিছে কিহৰপৰা?

হমচ—নহলেনো তাই এই দ্বিতীয় বাৰ বিয়া কৰোৱা মতাটোক কিয় বাধলৈ যেন দেখিব। মুঠতে তোমাক কওঁ, ঘটনাটোৰ কথাবোৰ মই এই দৰে বুজিছো। এই মানুহজনীৰ বিয়া আমেৰিকাত হৈছিল; কিন্তু, গিৰীয়েকৰ [illegible] স্বভাৱ কি কিবা দোষৰ বাবে থকাত তাই গিৰীয়েকৰ লগ এৰি গিৰীয়েকে বুজ নোপোৱাকৈ বিলাতলৈ গুচি আহিল। ইয়াত তাই নাম সলাই নতুন পাম পাতিলেহি। তাইৰ দ্বিতীয় বাৰ বিয়া হবৰ আজি তিনি বছৰ হল। তাই মিছাকৈয়ে অইন এটা মৰা মানুহৰ নাম দেখুৱাই গ্ৰান্ট মনৰ'ক আগৰ গিৰীয়েক মৰিল বুলি কৈ আৰু সেই কথাত মনৰ'ক পতিয়ন নিয়াই এই তিনিবছৰে ভাবিছিল যে তাই আক মাৰিলে। সেই দেখি তাই নতুন পাম লৈ সুখে থাকিব বুলি নিশ্চয় মনে মনে আশা পালি আছিল; এনেতে বিধিয়ে তাইৰ পাছ লগালে; তাইৰ আগৰ গিৰীয়েকৰ কোনোবা আপোন মানুহক বলাই ঘটাই আনি নতুবা গিৰীয়েকৰ আগৰ লিগিৰীজনীকে বুদ্ধি-সাদ্ধি দি তাইক ধৰা পেলোৱালে। সেই আপোন মানুহজনেই বা লিগিৰীজনীয়েই প্ৰথমতে তাইৰ গা উলিয়াই দিওঁ বুলি ভয় দেখুৱালে। তাই ভয়ত এশ ৰূপ নি সিহঁতক ভেটী দিবলৈ গৈ। কিন্তু ভেটীয়ে গুণ নিদিলে। সিহঁত আহিলেই। ইয়াৰ পাছত যেতিয়া তাইৰ গিৰীয়েকৰ মুখত আচহুৱা মানুহ অহাৰ কথা শুনিলে তেতিয়া তাই ৰাতিয়েই পোৱা চাৰিপাটী এৰি সিহঁতক অনুৰোধ কৰি-

লেগৈ যেন তাইক শান্তিৰে থাকিবলৈ দিয়ে। প্ৰথমতে সিহঁতক কথাৰে বলাব নোৱাৰাত পাছ দিনা আকৌ গল। কিন্তু সৰলপৰা ওলাই আহোঁতেই গিৰীয়েকৰ হাতত ধৰা পৰিল। সেই পৰি তাই আৰু আহি “নাই” বুলি শপত খালে। শপত খালে যদিও সেই কচকীয়াকৰ হাত পোৱাৰ আশাই আকৌ বাহিৰ মনত উদগনাবলৈ ধৰিলে। পুনৰ তাই সিহঁত থকা মতে সেই পোহৰ-ছবিখন লৈ তাত ৰাখিব হলগৈ; তাইৰ লিগিৰীজনীয়ে গিৰীয়েক আহিছে বুলি সম্বাদ দিয়াত তাই ভাবিলে যে গিৰীয়েক আহিলে পোনে-পোনেই পজাটোলৈকে আহিব। এই বুলি পজাত থকা সকলোকে পাছফালেদি উলিয়াই লৈ গল। সেই দেখি মনৰ'ই পজাটো উদং পালেহি। তেওঁ যদি এতিয়াও ঘৰ উদং হৈ থকাই পায় তেন্তে অলপ আচৰিত হব লাগিব। মোৰ অনুমানটো বাৰু তোমাৰ মনত কেনে লাগিছে?”

“আপোনাৰ অনুমান কেৱল ধাৰণা মাথোন।”

“ধাৰণা হলেও জুৰিয়াই পোৱা কথাবোৰ তো ইয়াৰ লগত বেছ খাপ খাই গৈছে। অৱশ্যে নতুন কিবা কথা পালে ইয়াৰ লগত জাপি নিদি ভালকৈ বিবেচনা কৰি চাব লাগিব। আমাৰ বন্ধুৰপৰা খবৰ নোপোৱালৈকে আমি এখোন একো কৰিব নোৱাৰো।”

খবৰৰ কাৰণে আমি বেছি পৰ ৰব লগীয়া নহল। চাহ খাই অতাইছো এনেতে বাতৰি আহিল—‘পজাটোত মানুহ আছে। খিৰিকীত এতিয়াও সেই মুখেই। গধূলিকৈ আপোনালোকৰ কাৰণে ষ্টেশনত খাপ দিমগৈ।’

আমি তৎক্ষণাৎ ৰেলত উঠি সেইখিনি পালোগৈ। ষ্টেশান পাই চাকিৰ পোহৰত দেখিলো—মনৰ'ৰ মুখখন কেঁচেৰাজ-বটা যেন হল আৰু গাত অলপো থৰ যুগুতি নাই। আমাক দেখিয়েই তেওঁ মাত লগালে, ‘এতিয়াও সিহঁত সেই পজাতে। মই ইয়ালৈ আহোঁতে দেখি আহিছো তাত ট-ট কৰে চাকি জ্বলি আছে। এতিয়া আৰু ভয় নাই। উবৰী গছৰ ওৰ সোপাই ওলাব।’

আমি তিনিও আলিৰ কাষে কাষে গৈ আছো, এনেতে হমচে সুধিলে” বাৰু কোৱাচোন তুমি কি কৰম বুলি পাতিছা?”

‘এই বেলি আৰু সোধ-পোছ কৰাৰ কাম নাই। বলেৰে হওক ছলেৰে হওক সিহঁতৰ ভিতৰ সোমাই তাত কোন আছে নিজ চকুৰে চাইহে এৰিম। আপোনালোক দুয়ো সাক্ষী আছেই—ভয় কিহৰ?’

“তুমি তেনেহলে সোমাবাই? বৈনীয়েৰৰ হাক-বচন, কাবৌ-কোকালিলৈ আৰু গণিতা নকৰা?”

“হয় নকৰো। তাইৰ সোমাম বুলিছো, সোমাহেই”

“মনৰ' তুমি যি কৰিব খুজিছা নেয়া নহয়। চাটিকে [illegible] বহলো দেখ প্ৰতি বুদ্ধি হেঁক-ৰাতকৈ ছাটো নো কিহৰ তাক চাই পোৱাটো সচাকৈয়ে জ্ঞানীৰ কাম। ইমান বেলি আমাৰ যাবই লাগিছিল। আমি [illegible] ভাল বাটেদি বাবিবুলা নাই দেহ। এইদৰে সোধ-পোছ নোকোৱাকৈ সোমোৱাটো আইনসঙ্গত নহয়। পিছে, নোসোমাইলো নোৱাৰি।”

এই বুলি কৈয়েই ড্ৰাইভাৰ এজন নিস্থা খিৰিকীৰ নৈবুলত তিতিতিতি বাক আলিৰপৰা নামি ঝুকলীয়া বাট এটাইদি খোজ ললো। মনৰ'ই আগে বাট দেখুৱাই কোঁকাকুলিকৈ খোজ দিব লাগিছে আৰু আমিও বুঢ়া আঙুলীৰ মূৰ ছিঙি তেওঁৰ পাছে পাছে যাবলৈ ধৰিছো। এই দৰে অলপ দূৰ গলো, এনেতে মনৰ'ই মাত লগালে, “সেইটো চাওক মোৰ ঘৰত জ্বলিছে, আৰু এইটো পজাতে মই সোমাব খুজিছো।” অলপ আগ বাঢ়ি গৈয়েই আমি দেখিলো—পজাটোৰ দুৱাৰখন কাণ-চুৱনী আৰু ভিতৰখন দিন-যেন পোহৰ হৈ আছে। এইবাৰ মনৰ' নিজেকে ৰাখিব নোৱাৰিলে। পোহৰত মুখ এখন দেখি মাতিৱাই মাত লগালে, “সেৱা, সেৱা, সেই শেঁতা মুখখন সেৱা। চাওক, ভালকৈ চাই লওক।”

আমি দুৱাৰৰ ওচৰ পাইছো গৈ এনেতে এজনী মাইকী মানুহে সাউত কৰে পোহৰলৈ হাত এখন উলিয়াই কাতৰবাদ কৰি কবলৈ ধৰিলে

"নাহিব, নাহিব, মই কাকোকে মাতিছোঁ, আপুনি আহিব নেলাগে। আজি গধূলি যে আপুনি আহিব, সেইটো মই আগেয়েই জানিছিলোঁ। মই আকৌ কৈছোঁ—আপুনি ইয়ালৈ নাহিব। আপুনি যদি মোৰ কথাত বিশ্বাস কৰে, আপুনি যদি আগলৈ অনুতাপ কৰিব নোখোজে তেন্তে, দহোকুৰি কৈছোঁ, ইয়াৰ ভিতৰলৈ নোসোমাব।"

"তোমাৰ কথা শেষৰ শুনিছোঁ, এফী!" এই বুলি কৈয়েই মাত দলাই, চকু ৰঙা কৰি মনৰ'ই আকৌ কলে, "চাও, শুচঃ তুমি ছিড়ি কাতৰ কৰি মাতিলেও এইবাৰ আৰু মনৰ'ৰ মন টলাব নোৱাৰ। এই বদ্ধ ভৱনে মৈতে ইহঁতৰ চক্ৰান্তৰ কুট উলিয়াইছে এফিস।" কথাকিষাৰ কৈয়েই তেওঁ ঘেণীয়েকক ঠেলা মাৰি ভিতৰ সোমাই গল। আমিও তেওঁৰ পাছ ললোঁ। মাজ-কোঠালি পাইছোঁগৈ এনেতে আদহীয়া বুঢ়ী এজনী আহি মনৰ'ক আগ ভেটি ধৰিলেহি। মনৰ'ই তাইক গতা মাৰি কৰ্ফাল খুৰাই পেলাই দিলে। তাই পৰা মাত্ৰকে মনৰ' গোন ছাটেই চাকি লৈ খোঁটালীত সোমালগৈ। সোমাই দেখিবলৈ পালোঁ—খোঁটালীটো অতি আৰু নতুনকৈ সজোৱা-পৰোৱা। তাত চাৰি ডাল মম-বাতি জ্বলিব লাগিছে—দুডাল মেজৰ ওপৰত, দুডাল জুহাল-কোনৰ তেড়ালিৰ ওপৰত। চুকত, ডেৰাজৰ দাঁতিতে গাত ৰঙা চোলা আৰু হাতত বগা মোজা পিন্ধি অকণমান শেতা ছোৱালী একনী থমথম্‌ কৰে বহি আছে। যেই তাই আমাৰ চকুত পৰিল, ঘটনাৰ গোৰ ভঙাও আমাৰ পক্ষে উজু হৈ পৰিল।

হমছে ছোৱালীজনীৰ কাণৰ্তাৰ পিনে হাত বুলাই লাহে লাহে তাইৰ মুখৰ কাপোৰখন গুচাই দিলে। কাপোৰ গুচোৱা মাত্ৰকে এন্দেঠু কলীয়া মুখ এখন ওলাই পৰিল। আৰু তাৰ লগতে ধকধকীয়া দাঁত ডপাৰেদি হাঁহি এটিও ওলাল। ছোৱালীজনীৰ এনে হাঁহি দেখি মইও পাৰোমানে হাঁহিবলৈ ধৰিলোঁ। গ্ৰাণ্টমনৰ কিন্তু তধা লাগিল। বহুত বেলিৰ মূৰত তেওঁ মাত লগালে, "ই কি!" মাতষাৰ মুখৰপৰা ওলাওঁতে নো-ওলাওঁতেই ধীৰমন্থৰ গতিৰে তেওঁৰ ঘেণীয়েক ওলাই আহি, মুখ ওলোৱাই তেওঁক কবলৈ ধৰিলে, "ই, কি, বুলি আচৰিত হব নালাগে নাক। মই নকওঁ বোলা কথাষাৰ আজি মোৰ মুখৰপৰা উলিয়াইহে এৰিলে। এতিয়া মোৰ গাত দোষ নাই, যাকে শুনিবলৈ ইমান দিন আপুনি উৎপিচাই আছিল তাকে শুনি আজি হেঁপাহ পলুৱাওক।

"আটলাণ্টাত থাকোঁতেই মোৰ বহুত পৰিয়াল সকলো শোৰ জ্বৰত পৰি মৰি-হাজি অন্ত হল। ঈশ্বৰৰ কৃপাত জীয়াই থাকিলগৈ এই ছোৱালীজনী।"

ছোৱালীৰ নাম শুনি মনৰ' চিকাৰ খাই উঠিল আৰু আচৰিত হৈ মাত লগালে, "তোৰ আকৌ ছোৱালি!"

এই দৰে সুধিবলৈকে পালে, তাই তৎক্ষণাৎ ছবি থোৱা টেমা এটি উলিয়াই মনৰ'ক সুধিলে, "এই টেমাটি আপুনি কেতিয়াবা মেলি চাইছিলনে?" মনৰ'ই সেইটো মেলিব নোৱাৰি বুলি কলে। এনেতে তাই টেমাটো মেলি আগতে এন্দেঠু-কলীয়া মানুহ এটাৰ পট এখন উলিয়ালে। সেই পটৰ যি চেহেৰা মূৰ্ত্তি, তাক চালে আফ্ৰিকা দেশৰ কৃষ্ণচ কাফ্ৰিবোৰ চাবই নালাগে। চমুকৈ কবলৈ হলে মূৰ্ত্তিটো কোনোবা কাফ্ৰী মানুহৰ।

পটখন দেখুৱা হলত এফীয়ে কবলৈ ধৰিলে, "এয়ে সেই আটলাণ্টাৰ জন্‌ হিবন্‌; এওঁৰ নিচিনা অমায়িক পুৰুষ এজন আৰু কতো নোপায়। এওঁৰ ৰূপত মুগ্ধ হৈ বিয়া কৰোৱা বাবেই দেশ এৰি বিদেশী হলোঁ। বিয়া কৰাই মই বৰ সুখেৰে আছিলোঁ। কিন্তু বৰ দুখৰ বিষয় যে এই ছোৱালী জনীক বিধয়ে মোৰ সাঁচত নগঢ়ি তেওঁৰ মুখৰ সাঁচত হে গঢ়িলে। ভাল হওক, বেয়া হওক, তথাপি তাই মোৰ পেটৰ সন্তান। আমেৰিকাত শোৰজৰ হৈ গোটেই দেশ উপান্ত কৰিবৰ সময়ত তাইৰ পয়া লাগিছিল। সেই দেখি তাইক এজনী ধাইৰ হাতত গতাই থৈ আহিলোঁ—কিন্তু তাইক মই পাহৰিব পৰা নাছিলোঁ—সদাই সমাজিকতো তাইলৈ মনত পৰিছিল।

আপোনাৰ ভালপোৱা গুণত মুগ্ধ হৈ আপোনাক বিয়া কৰোৱাৰ পাছত এইৰ কথা আপোনাৰ আগত কম, কলেই জানোচা আপুনি মোক সন্দেহ কৰি মোক এৰি দিয়ে, এই ভয়তে মই ছোৱালীজনৰ বিষয়ে একো কুট নিদিছিলোঁ। আজি তিনিবছৰ এই কথাষাৰ আপোনাৰ আগত নকৈ লুকুৱাই ৰাখিছিলোঁ অথচ, ভিতৰি ধাই মাকৰ মুখে তাইৰ দাঁড়ৰ বাতৰি দাঁড়ে লৈ আছিলোঁ। শেহত মোৰ মনে আৰু গৰ নোৱাৰিলে—এদিন তাইক চাবৰ মন গল। এই গুণে, মই আপোনাৰপৰা ৰূপ হেজাৰ লৈ ছোৱালীজনীৰ ধাই মাকলৈ পঠিয়াই দিলোঁ। আৰু এই বুলি চিঠিও লেখিলোঁ যে তাই আহি এই পঁজাটিতে ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ দৰে থাকিব পাৰিব। সিহঁত আহি যেতিয়া ইয়াত থাকিবলৈ ললেহি তেতিয়া মই বুদ্ধি দিলোঁ যে দিনত হলে ছোৱালীজনীৰ মুখখন ঢাকি থবি; তেনে কৰিলে কোনেও একো সুধিব নোৱাৰে।' আপোনাৰ আগত আগেয়ে, কথাটো লুকুৱাই ভাল কাম নকৰিলোঁ।

আপুনিয়েই মোক প্ৰথমতে এই পঁজাটোলৈ আচহুৱা মানুহ আহিছে বুলি কৈছিল, আপোনাৰ মুখত ন বতৰা শুনি আৰু মন উগুল-থুগুল হবলৈ ধৰিলে, আৰু কেতিয়ানো ছোৱালীজনী চাবলৈ পাম তাৰে কথা ভাবি মন উত্তাৱল হল। সেইদেখি ৰাতিয়েই আপোনাক চিলমিল টোপনিতে এৰি থৈ হাতত সাৰে ভৰিত সাৰে ওলাই আহি এই পঁজাটো পালোঁহি। কিন্তু উলটি গৈ ঘৰ পাওঁতেই আপুনি মোক দেখিলে আৰু সেয়ে অতবোৰ সন্দেহ আৰু হুফোন্দা-ওফুন্দিৰ কাৰণ হল। পাছ দিনাও সেইদৰে মোৰ গুপুত ৰহস্যৰ ভলা ধৰে ধৰে হৈছিল। কিন্তু মোলৈ

চাই তাক ভেদ নকৰিলে। তিনিদিনৰ মূৰত আকৌ আপুনি আগ-দুৱাৰেদি এই পঁজাটোৰ ভিতৰলৈ সোমালেহি। আপুনি সোমোৱাৰ গম পাই আমি পাছ দুৱাৰেদি ওলাই গলোঁ। পঁজাটোত মানুহ নাই বুলি ভাবি আপুনি গুচি গলগৈ। কিন্তু আজি সকলো কথাৰ গুৰি ওলাই পৰিল। এতিয়া নো মোৰ আৰু এই ছোৱালী জনীৰ অৱস্থা কি হব?" এই বুলি কৈয়েই তাই উত্তৰলৈ আশা কৰি নিটাল মাৰিলে।

এখন মান তামোলপোৱাৰ পৰ গ্ৰাণ্ট মনৰ' মৌন হৈ ৰল। তাৰ পিছত যিটিহে সমিধান দিলে, তাক মই কাপেৰে লেখি কব নোৱাৰোঁ। সেই কথা ভাবিয়েই মোৰ অপাৰ আনন্দ। মনৰ'ই আতোপুতোকৈ ছোৱালীটি দাঙি ধৰিলে, দুই গালে দুটি চুমা খালে। তাৰ পিছত তাইক দাং কোলাকৈ লৈ এফীৰ পিনে এখন হাত মেলি দিলে। আৰু ইগন হাতলৈও এফীৰ এখন হাত আগবাঢ়ি আহিল। মনৰ' আৰু এফী দুয়ো এইদৰে হাতত ধৰাধৰি কৰি ঘৰৰ ফালে খোজ ললে। যাওঁতে মনৰ'ই এফীৰ কাণত ফুচ-ফুচাই এইষাৰ কথা কৈ গল, "মই মানুহটো একাচেকা হলেও তুমি মোক যিমান শলাগিছিলা তাতকৈ তেও অলপ ওপৰত।"

এনেতে হমছ আৰু মই দুয়ো তাৰপৰা গুচি আহিলোঁ। আহোঁতে বাটত মোৰ বাউসীত থামোচ মাৰি হমছে কলে, "ৱাটছন, কেতিয়াবা তুমি মোক কোনো ঘটনাৰ সূত্ৰ উলিয়াওঁতে অনুমান চেৰাই যোৱা যেন দেখিলে তৎক্ষণাৎ সেই শেঁতা মুখখনিৰ কথা সোঁৱৰাই দিবা দেই।"

শ্ৰীবেণুধৰ শৰ্ম্মা।

বিজুলী।

৬ষ্ঠ প্ৰকাশ।

"প্ৰচ্ছন্ন বৌদ্ধ"

তন্ত্ৰ বাদ। (মত সংগ্ৰহ)

(১)

আগৰ বিজুলীত আমি কৈছো যে তন্ত্ৰ শাস্ত্ৰবোৰ হিন্দু আৰু বৌদ্ধৰ মিলন ভূমি। তন্ত্ৰ শাস্ত্ৰ বৈদিক হিন্দুৱে আগেয়ে প্ৰচাৰ কৰোক বা বৌদ্ধ সকলেই প্ৰচাৰ কৰোক, এইটো ধ্ৰুৱ যে তাৰ ভিতৰত আৰ্য্য-অনাৰ্য্য নানাদেশীয় অবৈদিক আচাৰ সোমাই "প্ৰলয় পয়োধি জলৰ" উৎপত্তি হৈছে। ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰত বঙ্গ-দেশতেই তন্ত্ৰ মত বেছিকৈ প্ৰচলিত; সেই দেখি বঙ্গীয় পণ্ডিতসকলে শক্তিপ্ৰধান তন্ত্ৰবোৰৰ বিষয়ে যি কৈছে তাৰপৰা কেতবোৰ মত তলত উদ্ধাৰ কৰি দিলো।

"শক্তি-প্ৰধান তন্ত্ৰবোৰত বেদৰ প্ৰাধান্য অস্বীকাৰ, অবৈদিক আচাৰ আৰু ঠায়ে ঠায়ে বেদনিন্দা থকাৰ কাৰণে বহুতে ভাবে যে তান্ত্ৰিক বা শাক্তমত বেদনিষ্ঠ ভাৰতীয় পণ্ডিত সকলৰ দ্বাৰাই প্ৰচাৰিত নহয়। দেৰহেজাৰ বছৰৰ আগেয়ে লেখা "কুব্জিকামত তন্ত্ৰ"ত এইদৰে আছে—

"গচ্ছ ত্বং ভাৰতে বৰ্ষেঽধিকাৰায় সৰ্ব্বতঃ।
পীঠোপপীঠক্ষেত্ৰেষু কুৰু সৃষ্টিমনেকধা॥
গচ্ছ ত্বং ভাৰতে বৰ্ষে কুৰু সৃষ্টিমীদৃশঃ।
পঞ্চবেদাঃ পঞ্চৈৱ যোগিনঃ পীঠপঞ্চকম্॥
এতানি ভাৰতে বৰ্ষে যাবৎ পীঠাধিষ্ঠাপ্যতে।
তাবৎ ন মে ত্বয়া সাৰ্দ্ধং সঙ্গমশ্চ প্ৰজায়তে॥"

শিৱই পাৰ্ব্বতীক কৈছে, হে দেবি, সকলো ঠাইতে অধিকাৰ চলাবলৈ তুমি ভাৰতবৰ্ষলৈ যোৱা আৰু পীঠ উপপীঠ আৰু ক্ষেত্ৰবোৰ সৃষ্টি কৰা। তালৈ গৈ পঞ্চবেদ পঞ্চযোগী আৰু পঞ্চপীঠৰ সৃষ্টি কৰা। ভাৰতবৰ্ষত এইদৰে পীঠাদিৰ সৃষ্টি নহয় মানে মোৰ লগত তোমাৰ মিলন নহয়।

উদ্ধৃত পদবোৰৰ পৰা এইটো প্ৰমাণ পোৱা যায় যে তন্ত্ৰমতৰ উৎপত্তিস্থান ভাৰতৰ বাহিৰে। হিন্দু আৰু বৌদ্ধ শাক্ত দুয়ো সমাজৰেই প্ৰধান আৰাধ্য দেৱতা তাৰা বা আদ্যাশক্তি। এই তাৰাদেবীৰ পূজা প্ৰচাৰ-প্ৰসঙ্গত "চীনাচাৰ" আদি তন্ত্ৰত বৰ্ণনা আছে যে বশিষ্ঠ ঋষিয়ে চীনদেশত গৈ বুদ্ধদেৱৰ আদেশ মতে তাৰাদেবীৰ দৰ্শন পাইছিল।

ইয়াৰ পৰাও এইটো ওলায় যে হিমালয়ৰ বাহিৰত থকা উত্তৰ দেশৰ পৰাই তাৰাৰূপা আদ্যাশক্তিৰ পূজা আহিছে। ওপৰত উল্লেখ কৰা কুব্জিকা তন্ত্ৰত "মগ"বোৰক ব্ৰাহ্মণ বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। মগ বা শাকদ্বীপী ব্ৰাহ্মণ-সকলেই প্ৰথমে ভাৰতত সূৰ্য্য মূৰ্ত্তি পূজা প্ৰচাৰ কৰে। (মগ বা শাকদ্বীপী ব্ৰাহ্মণ মানে কাক বুজাইছে, বহুতেই মনে মনে ঠাৱৰ কৰিব)। তেওঁলোকৰ যত্নতেই শিৱশক্তি মূৰ্ত্তি গঠিত আৰু পূজিত হয়। মগসকলেই আদি সূৰ্য্য-পূজক। পুৰণি হিন্দু আৰু বৌদ্ধ তন্ত্ৰত শিৱশক্তি বুদ্ধ শক্তিৰ সাধনা প্ৰসঙ্গত আগেয়ে সূৰ্য্যমূৰ্ত্তি ভাবনাৰ প্ৰসঙ্গ আছে।

আদিম শক জাতিৰ এটি শাখা ভাৰতত শাক্ত নামে পৰিচিত হৈছিল। শক জাতিৰ আচাৰ ব্যৱহাৰ আলোচনা কৰিলেও জনা যায় যে তেওঁলোক মদ মাংস আদি পঞ্চমকাৰ সেৱাত পকা আছিল। তেওঁলোকৰ গুৰু-স্থানীয় মগাচাৰ্য্যসকল অলপ উন্নত থাকিলেও জনসাধাৰণ বীৰাচাৰী আছিল। এই দেখি ভাৰতবৰ্ষত যেতিয়া শক ৰজাৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ হল, তেতিয়া অবৈদিক শাক্তমত সকলো ঠাইতে প্ৰচাৰিত হল আৰু বৈদিক সমাজতো প্ৰবেশ লাভ কৰিলে। শকৰজা কনিষ্ক বৌদ্ধ আছিল আৰু তেওঁৰ দিনতেই বৌদ্ধ মহাযান মত প্ৰচাৰিত হয়। শকৰজাৰ ৰাজ্যৰ সীমা দক্ষিণে বিন্ধ্য পৰ্ব্বত, পূবে বঙ্গ-

সাগৰ আৰু পচিমে পাৰস্য। কনিষ্ক যত্নত গোটেই এশিয়া দেশত মহাযান মত প্ৰচাৰিত আৰু গৃহীত হয়। মহাযানী সকলেই সকলো ঠাইতে শক্তি পূজা প্ৰচাৰ কৰে। বহুত শক্তি মূৰ্ত্তি হিমালয়ৰ উত্তৰৰ পৰা অনা হয়। ৰুদ্ৰযামল আদি গ্ৰন্থত যেনেকৈ চীনদেশৰ পৰা বশিষ্ঠদেৱে তাৰা দেৱীক অনা বুলি উল্লেখ আছে, সেইদৰে নেপালী বৌদ্ধ-সকলৰ সাধনমালা তন্ত্ৰত "একজটা" সাধন প্ৰসঙ্গত আছে—

আৰ্য্য নাগাৰ্জ্জুন পাদৈঃ ভোটেষু সমুদ্ধৃতা ইতি।

অৰ্থাৎ 'একজটা' নামে তাৰা দেৱীৰ মূৰ্ত্তি এটি বৌদ্ধ মহাযান প্ৰতিষ্ঠাতা আৰ্য্য নাগাৰ্জ্জুনে ভোটদেশৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰে। 'স্বতন্ত্ৰ' তন্ত্ৰতো আছে—

মেৰোঃ পশ্চিমকূলে তু চোলনাখ্যো হ্ৰদো মহান্।
তত্ৰ জজ্ঞে স্বয়ং তাৰা দেবী নীল সৰস্বতী॥

এই অবৈদিক শাক্ত মত প্ৰথমে বেদবাদী সমাজে গ্ৰহণ কৰা নাই। কিন্তু ভাৰতবৰ্ষৰ চাৰিওফালে যেতিয়া এই মতে বিস্তাৰ লাভ কৰিলে, তেতিয়া বেদমাৰ্গী ব্ৰাহ্মণসকলেও শাক্ত তন্ত্ৰত দীক্ষিত হবলৈ ধৰিলে।

তেওঁলোকে প্ৰথমে অষ্টমাতৃকাৰ পূজা গ্ৰহণ কৰে। বৰাহমিহিৰৰ বৃহৎসংহিতত এইবোৰ ব্ৰাহ্মণক "মাতৃকামণ্ডলবিৎ" বুলি পৰিচয় দিয়া হৈছে। এওঁলোকৰ চেষ্টাত শক্তিপূজাৰ ভিতৰতো বৈদিক কাৰ্য্যকাণ্ডৰ কিছুমান আচাৰ নীতিয়ে প্ৰবেশ লাভ কৰে। আৰু এইবোৰকেই সাধাৰণতঃ শাক্ত হিন্দু বোলা হয়।

নেপালৰ পৰা অনা "শক্তি-সঙ্গম" নামক তন্ত্ৰৰ পৰা ভালেমান পদ উদ্ধাৰ কৰি আকৌ কৈছে "শক্তিসঙ্গমৰ উদ্ধৃত বচনৰ পৰা মনত পৰে যে পূৰ্ব্ববৰ্ত্তী সম্প্ৰদায়বোৰৰ মত সামঞ্জস্য কৰিবলৈহে তান্ত্ৰিক বা শাক্তধৰ্ম্ম প্ৰচাৰিত হৈছিল। পিছৰ কালত কি বৌদ্ধ, কি ব্ৰাহ্মণ নানান সম্প্ৰদায়ে নিজৰ নিজৰ উপাস্য দেৱৰ এটি এটি শক্তি স্বীকাৰ কৰি লৈছিল। এই কাৰণেই হিন্দু আৰু বৌদ্ধ দুয়ো শাক্ত সমাজতেই বহুখিনি সাম্যভাৱ আছিল। আৰু সেই দেখিহে বৌদ্ধতন্ত্ৰত হিন্দুৰ শক্তি আৰু হিন্দুৰ তন্ত্ৰত বৌদ্ধ-শক্তিৰ পূজা পদ্ধতি দেখা যায়।"

আগৰ প্ৰবন্ধত আমি দেখাইছো যে নানা দেশৰ নানান মনভুলোৱা প্ৰথা আৰু বৌদ্ধ ধৰ্ম্মৰ ভিতৰেদি ভাৰতত সোমাল, তেতিয়া হিন্দু শাস্ত্ৰকাৰসকলেও দুৰূহ বৈদিক জ্ঞান মাৰ্গৰ "হাল ছাড়ি" দি মন-মোহা অবৈদিক তন্ত্ৰ-শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰি ভাঙিব খোজা হিন্দু সমাজক তন্ত্ৰৰ সহায়েৰে থাপি থুপি ৰাখিবৰ চেষ্টা কৰিলে। কূৰ্ম্মপুৰাণত (১ অধ্যায় ১৬ শ খণ্ড) বেদ বাহ্য সকলৰ নিমিত্তেহে যে আগম ৰচিত হৈছিল, সেই কথা কোৱা আছে—

তস্মাদ্ বৈ বেদবাহ্যানাং ৰক্ষণাৰ্থায় পাপিনাম্।
চকাৰ মোহশাস্ত্ৰাণি কেশবোপি শিৱেৰিতঃ॥
কাপালং লাগুড়ং বামং ভৈৰৱং পূৰ্ব্বপশ্চিমম্।
পাঞ্চৰাত্ৰং পাশুপতং তথান্যানি সহস্ৰশঃ॥

আমি আগেয়ে ভাগৱততো "প্ৰচ্ছন্ন বৌদ্ধ"ৰ ছাঁ আছে বুলি কৈ আহিছিলো—বিশেষ যি বোৰ ঠাইত তান্ত্ৰিক শক্তিবাদৰ আধিক্য দেখি। এজন পুৰণি পণ্ডিতে শাম্ব পুৰাণৰ পৰা তলত দিয়া শ্লোকটো তুলি দি আমাৰ মতকেই সমৰ্থন কৰিছে—

পাঞ্চৰাত্ৰং ভাগৱতং তন্ত্ৰং বৈখানসাভিধম্।
বেদভ্ৰষ্টান্ সমুদ্দিশ্য কমলাপতিৰুক্তবান্॥

বেদৰ শিৰোভাগ উপনিষদৰ সাৰসংগ্ৰহ 'গীতাই' সকলো ভাৰতীয় বৈষ্ণৱসম্প্ৰদায়ৰ শাশ্বত গ্ৰন্থ। বৈষ্ণৱাচাৰ্য্য সকলে বৈষ্ণৱ পুৰাণ, এনে কি তন্ত্ৰৰ পৰাও পদ উদ্ধাৰ কৰি বৈষ্ণৱমত সমৰ্থন কৰিলেও গীতাৰ ওপৰতহে তেওঁলোকে চকু ৰাখি মত প্ৰকাশ কৰে।

পুৰাণ, তন্ত্ৰ আদিত বিষ্ণুৰ নানান 'শক্তিৰ' উল্লেখ থাকিলেও, নাইবা সেইবোৰক পূজা কৰিবৰ আদেশ থাকিলেও বৈষ্ণৱাচাৰ্য্যসকলে "মামেকং শৰণং ব্ৰজ"-তহে আশ্ৰয় লয়। স্বয়ং বিষ্ণুক এৰি পুৰাণ বা তন্ত্ৰত বৰ্ণিত বিষ্ণুৰ লীলা-শক্তিক ধৰিলে পিছলি গৈ কৰবাত পৰিবৰ ভয়।

(২)

হিন্দু ধৰ্ম্মত 'মাতৃভাব'।

হিন্দুধৰ্ম্মৰ যি মাতৃভাব লৈ বহুতেতেলেদেৱে ফোপাৰ লাগিছে সেই মাতৃভাবৰ নিমিত্তে হিন্দু সকল বৌদ্ধসকলৰ ওচৰত ঋণী। মাতৃভাবৰ পূৰ্ণবিকাশ আৰু পৰিপুষ্টি হয় তন্ত্ৰশাস্ত্ৰত আৰু মাতৃভাবৰ স্বমূৰ্ত্তি তাৰাদেবী যে চীন দেশীয় বৌদ্ধসকলৰ পৰা আহিছে ওপৰত উদ্ধাৰ কৰি দিয়া কথাবোৰৰ পৰাই জানিব পাৰি। তন্ত্ৰৰ মাতৃবাদ গ্ৰহণ কৰাৰ বাবেই আদি শাক্ত ব্ৰাহ্মণ সকলক "মাতৃকামণ্ডলবিৎ" বুলিছিল। কিন্তু এই মাতৃবাদ কিন্তু অবৈদিক নহয়। বেদৰ দেবীসূক্ত ব্ৰহ্মস্বৰূপিনী বাগ্‌দেবতা পৰিকল্পিত হৈছে। কেনোপনিষদতো উমা হৈমবতী ব্ৰহ্মবিদ্যা স্বৰূপিনী বুলি বৰ্ণিত হৈছে। আমি আগৰ প্ৰবন্ধতে কৈ আহিছো যে পৰমব্ৰহ্মস্বৰূপিনী স্ত্ৰীমূৰ্ত্তি বেদমূলক হলেও, সেই বাগ্‌দেবতাস্বৰূপা বিৰাটমূৰ্ত্তিত মাতৃভাবৰ আৰোপ বৌদ্ধতন্ত্ৰৰ তাৰাদেবীৰ ভিতৰেদি হৈছে। আৰু শাক্তৰ এই আদ্যাশক্তি নিজেই বিশ্বপ্ৰপঞ্চয়িত্ৰী। এই শক্তি ব্ৰহ্মৰ শক্তি নহয়; স্বয়ং ব্ৰহ্মস্বৰূপিনী। আৰু বাস্তবিক পক্ষত বেদৰ ব্ৰহ্মস্বৰূপিনী শক্তি-পূজকসকল অদ্বৈতবাদী। তেওঁলোকৰ সাধনা প্ৰণালীত অবৈদিক বহুত আচাৰ যে আছে সেইটো নকলেও হব। খাঁটি তান্ত্ৰিকসকলৰ এই আৰাধ্য 'শক্তি' কোনো দেবতা বিশেষৰ শক্তি নহয় বা সাংখ্যৰ প্ৰকৃতি নহয়, ওপৰত কোৱাৰ দৰে স্বয়ং ব্ৰহ্মস্বৰূপা।

কিন্তু তান্ত্ৰিক মানেই ব্ৰহ্মস্বৰূপিনী-শক্তি-উপাসক নহয়। তন্ত্ৰৰ ভিতৰত বৈষ্ণৱ বা শৈৱ তন্ত্ৰও আছে। তন্ত্ৰ শাস্ত্ৰক 'শাক্তগ্ৰন্থ' বোলে এই অৰ্থত যে অন্তদেৱতাক প্ৰাধান্য দিয়া তন্ত্ৰতো প্ৰত্যেক দেৱতাৰেই একোটি 'শক্তি' স্বীকাৰ কৰি সেই শক্তিক বেলেগে বা শক্তিৰ আধাৰ-স্বৰূপ দেৱতাৰ লগত পূজা কৰিবৰ আদেশ আছে।

যেনে গীতাত ভগৱান কৃষ্ণই "মামেকং শৰণং ব্ৰজ" বুলি কৈছে, কিন্তু তন্ত্ৰত কৃষ্ণয়ো শক্তি স্বীকাৰ কৰি আগেয়ে 'ৰাধা' দেবীক তাৰ পিছতহে কৃষ্ণক পূজা কৰিবলৈ কৈছে। সেই দৰে শিৱৰ শিৱানী আৰু প্ৰত্যেক ভূতৰেই একোজনী ভূতনী থাকিবই লাগিব।

এই প্ৰত্যেক দেৱতাৰেই একোটি শক্তি স্বীকাৰৰ মূল সাংখ্যৰ পুৰুষপ্ৰকৃতিবাদ। আমি আগৰ বাৰত কৈছোঁ যে ভগৱান শঙ্কৰাচাৰ্য্যই সাংখ্য মতক অবৈদিক বুলি কৈছে। সাংখ্যৰ পুৰুষ চেতন, প্ৰকৃতি জড় পদাৰ্থ আৰু এই জড় চেতনৰ পৰস্পৰ সংযোগত এই বিশ্বপ্ৰপঞ্চ চলিব লাগিছে। এই সাংখ্য মতৰ লগত বেদান্তৰ ব্ৰহ্ম বা বিষ্ণুবাদ আদি সান মিহলি কৰি সাধাৰণ তান্ত্ৰিক শাক্ত বা বৈষ্ণৱ সকলে কি "প্ৰেম প্ৰয়োধি জল" তৈয়াৰ কৰিছে ৮আচাৰ্য্য ত্ৰিবেদীৰ ভাষাৰে তলত দিলো।—

"পৰৱৰ্ত্তী কালত সাংখ্যৰ প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষৰ মিলনত যে জগতৰ উৎপত্তি এই তত্বটো বৈষ্ণৱসকলে এপিনে আৰু শাক্তসকলে আনপিনে ফুটাই তুলিলে। বেদান্তৰ মায়াও স্ত্ৰীৰূপে কল্পিত হৈছে। বেদান্তৰ ব্ৰহ্ম হল সাংখ্যৰ পুৰুষ আৰু বেদান্তৰ মায়া হল সাংখ্যৰ প্ৰকৃতি। বৈষ্ণৱ আৰু শাক্তই বেলেগ ফালৰ পৰা এই ভাবটো পুষ্ট কৰি তুলিছে। প্ৰভেদ এই যে শাক্তই সেই মায়া বা প্ৰকৃতিক সৃজনীশক্তি বা বিশ্বজননী ভাবে কল্পনা কৰি সেই পিনৰ পৰা সেই তত্বটোক পৰিপুষ্ট কৰি তুলিছে। তেওঁলোকৰ মতে বেদান্তৰ ব্ৰহ্মই সাংখ্যৰ পুৰুষৰ দৰে মায়া বা প্ৰকৃতিত নামি সৃজন কৰিছে। বৈষ্ণৱসকলে কিন্তু মায়া বা প্ৰকৃতিক ব্ৰহ্মৰ নাইবা পুৰুষৰ হ্লাদিনী শক্তিৰূপে কল্পনা কৰি লীলাৰ ফালৰ পৰা সেই ভাবটোক ফুটাই তুলিছে। লীলাময় পুৰুষে নিজৰ মায়াৰ লগত আনন্দ অনুভৱ কৰে। মায়াৰ লগত তেওঁৰ এই নিত্যসম্বন্ধ আছে বুলিয়েই তেওঁ আনন্দময় পুৰুষ। আধুনিক বৈষ্ণৱ আৰু শাক্ত—বিশেষতঃ বাউল, কৰ্ত্তাভজা আদি তান্ত্ৰিক বৈষ্ণৱ আৰু বামাচাৰী, কৌলাচাৰী আদি তান্ত্ৰিক শাক্তই এই ভাবটোক এনে নতুন ভাবে কল্পনা

কৰি তুলিছে, যে শুনিলেও ঘৃণাৰ সঞ্চাৰ হয়"।

ইয়াতে এইটো মন কৰিব লগীয়া যে বেদান্তৰ মায়া অবিদ্যা-স্বৰূপিনী আৰু সাংখ্যৰ প্ৰকৃতি জড়। কিন্তু অদ্বয়বাদী শাক্তৰ 'শক্তি' স্বয়ং ব্ৰহ্মস্বৰূপিনী। কিন্তু দ্বৈতবাদী শাক্ত আৰু বৈষ্ণৱে সাংখ্যৰ প্ৰকৃতি পুৰুষক আশ্ৰয় কৰি প্ৰত্যেক দেৱতাৰেই শক্তি একোটি কল্পনা কৰি "শক্তি-শক্তিমতোৰভেদাৎ" বুলি কোনো ৰকমে মিলাই লয়।

(৩)

" গুপুত বিভাগ।"

সৰহতেতেলেদেৱে গুপুত বিভাগ কিবা এটিৰ উল্লেখ কৰি বৰ আস্ফালন কৰি আহিছে। কোনোবাই এই বিভাগৰ বিষয় কিবা কোৱাত ৰামটাঙোন জোকাৰি পেদি অতাও সৰত পৰে। আমি হলে তেওঁক গুপুত কথা উলিয়াই দিবলৈ পটা নাই। হয় তো সাধনাক্ষেত্ৰত গুপুত বিভাগ এটি থাকেই বা থকাটোৱেই বাঞ্ছনীয়। কিন্তু গুপুত ৰহস্যৰ কথা কলেই যে সাধনা ভঙ্গ হয়—সেইটো হয় তো স্বীকাৰ কৰা টান হব। অনেক সময়ত সিদ্ধ মন্ত্ৰৰ উচ্চাৰণ শুনিলেই মহাপাপীৰো কল্যাণ সাধিত হয় বুলি শুনিছো। আচাৰ্য্য ৰামানুজৰ চৰিতত এটি বৰ ডাঙৰ ঘটনা আছে। তেওঁ কোনোবা এটি বৰ গুহ্য মন্ত্ৰ শিকিবৰ নিমিত্তে ৮গোষ্ঠীপূৰ্ণ নামে গুৰু এজনৰ ওচৰ চাপে। গুৰুৱে তেওঁৰ ঔৎসুক্য বুজিবলৈ ১৮ বাৰ তেওঁক ওভোতাই পঠিয়াই ১৯ শ বাৰতহে তেওঁক সেই মন্ত্ৰ দান কৰে। ৰামানুজক তেওঁ শপত খুৱাই লৈছিল যেন ভুলক্ৰমেও সেই মন্ত্ৰ অন্যক দিয়া নহয়। ৰামানুজেও শপত খাই মন্ত্ৰ শিকি লৈ আহিল। কিন্তু মঠলৈ ঘূৰি আহি ঘৰৰ মূধচ উঠি চিঞৰি চিঞৰি সেই মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে, যেন যেয়ে শুনে সেয়ে মন্ত্ৰ শুনি উদ্ধাৰ পাব পাৰে। গুৰুদেৱে ৰামানুজৰ বিষম ব্যৱহাৰ দেখি মঠলৈ লৰি আহি সুধিলে—"গুৰু-আজ্ঞা লঙ্ঘন কৰিলে কি হয়?"—ৰামানুজে উত্তৰ দিলে —"নৰকলৈ যায়।" "তেনেহলে মোৰ আজ্ঞা লঙ্ঘন কৰি মন্ত্ৰ সাধাৰণক বিলালা যে?"—ৰামানুজে উত্তৰ দিলে "নৰকলৈ মই অকলেহে যাম, কিন্তু ইমান প্ৰাণীয়ে যে মুক্তি লাভ কৰিব!"

গীতা আৰু উপনিষদতো ব্ৰহ্মবিদ্যাক গুহ্য বিদ্যা বোলা হৈছে। কিন্তু "গুপুত" বিভাগৰ টিকা-ফটা বান্ধি আহি পৰে তন্ত্ৰ শাস্ত্ৰৰ লগে লগে। এই গুপুত সাধনাৰ পূৰ্ণ বিকাশ হৈছিল পিছৰ কালৰ বৌদ্ধ মঠবোৰত—বৌদ্ধ ভিক্ষু আৰু ভিক্ষুণীসকলৰ মাজত। তন্ত্ৰ শাস্ত্ৰৰ বামাচাৰ, কুলাচাৰ, ত্ৰিপুৰাসুন্দৰী-সাধন আদিকে যে কিছুমান গুপ্ত সাধনা আছে, সেইবোৰৰ কথা জনসাধাৰণত প্ৰকাশ নকৰাই ভাল। তন্ত্ৰৰ স্বীকৃত দেৱতাবিশেষৰ শক্তিক উপলক্ষ্য কৰি আৰু চৈতন্যদেৱ আৰু বল্লভাচাৰ্য্যৰ ৰাধাবাদক আশ্ৰয় কৰি উত্তৰ ভাৰতত যিবোৰ তান্ত্ৰিক বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায় আছে তেওঁলোকৰো প্ৰকৃতি সাধনা আদি কৰি নানান গুপুত বিভাগ আছে। আৰু সেই বিভাগবোৰত কি কি কাণ্ড হয়, আজিকালিৰ দিনত সকলোৱে অলপ-অচৰপ জানে। আমি আগেয়ে কৈ আহিছো যে সাম্প্ৰদায়িক বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মত ৰাধাবাদ কেৱল চৈতন্যদেৱ আৰু বল্লভাচাৰ্য্যদেৱে প্ৰচাৰ কৰে। দক্ষিণ ভাৰতৰ বৈষ্ণৱ মতত ৰাধাবাদ নাই—এই বাদৰ লীলাভূমি তন্ত্ৰ শাস্ত্ৰৰ আবাস ভূমি উত্তৰ ভাৰতত। আমি কোনো মত বা কোনো শাস্ত্ৰকেই নিন্দা কৰা নাই। কিন্তু এইটো ইতিহাসৰ অকাট্য সত্য যে ৰাধাবাদ য'তে য'তে সোমাইছে তাত ব্যভিচাৰো হৈছে। ৰাধাবাদ চৈতন্য আৰু বল্লভাচাৰ্য্যই নিজ নিজ ব্যক্তিগত আদৰ্শ-অনুসাৰে "ৰাগমাৰ্গানুগ" ভক্তিৰ সহজ পথ হলেও আচাৰ্য্যসকলৰ তিৰোভাবৰ লগে লগে তন্ত্ৰৰ "ঢালো অমিয়া" আদি ধৰণৰ কথাৰে মিহলি হৈ "মজাৰ কথাত" পৰিণত হৈছে। বল্লভাচাৰ্য্যৰ তিৰোভাবৰ লগে লগে সাম্প্ৰদায়িক "মহাৰাজ" (গোস্বামী)সকলে তেওঁৰ মতক "ঋণং কৃত্বা ঘৃতং পিবেৎ"-অত পৰিণত কৰি শিষ্য, বিশেষতঃ শিষ্যাণীসকলৰ "ধন, মন, তন" অৰ্থাৎ প্ৰাণ ধন আৰু "শৰীৰ"ৰ ওপৰত ওঠৰ অনা

দাবী কৰি বহিল। আচাৰ্য্যৰ তিৰোভাৱৰ এশ বছৰৰ ভিতৰতে এনে ব্যভিচাৰ আৰম্ভ হল যে খৃঃ ১৬৩৯ সনত "পাষণ্ডধৰ্ম্ম খণ্ডন" বুলি সংস্কৃত নাটক এখন ওলায়। সেই নাটত সমসাময়িক বৈষ্ণৱসকলৰ আৰু আচাৰ্য্যসকলৰ সকলো "গুপুত লীলা" প্ৰকাশ পালে। আৰম্ভণৰ পৰা দুই ফাকি মানৰ ভাঙনি দিলো— "সূত্ৰধাৰ (নটীৰ প্ৰতি)— প্ৰিয়ে বেদবেদান্ত আদি পলাই কলৈ গল কোনেও কব নোৱাৰে — আজিকালিৰ গাভৰু ছোৱালীবোৰে শ্ৰীমৎ বল্লভ বিট্ঠলেশ্বৰৰ শিকনি মতে "আত্ম নিবেদনৰ" পিনেহে ধাউতি দেখুৱায়।"
এজন বৈষ্ণৱৰ প্ৰবেশ (হাতত তুলসীৰ মলা; কপালত গোপীচন্দন; মুখত "ৰাধাকৃষ্ণ" বোল; চাৰিওপিনৰ পৰা তিৰোতাসকলে আগুৰি ধৰে—...।)"

বৈষ্ণৱৰ কথাৰ ভাঙনি দিলে বহুতৰে অৰুচি হব পাৰে বুলি দিয়া নহল। বৈষ্ণৱে আতি বহুত কথাৰ মাজত এইটোও কৈছে— গোপীসকল, আজি কালি আৰু আপোন-পৰ ভেদভাৱ নাই। গুৰুৱেহে মুক্তিৰ গৰাকী। প্ৰাণ মন সকলোকে গুৰুক সঁপিব লাগে।" ইত্যাদি—

প্ৰকৃতি-সাধনাৰ এই "দখলীস্বত্বৰ"ৰ বিষময় পৰিণাম হ'ল খৃঃ ১৮৬২ সনত। উক্ত সনত বোম্বে হাইকোৰ্টত উঠা নিলাজ মোকৰ্দ্দমাত "গুপুত বিভাগৰ" সকলো লীলা প্ৰকাশ হৈ পৰিল। "মধুৰ ৰসৰ" গোন্ধলোৱা সকলৰ পৰিণাম হ'ল ইমানতে।

বঙ্গদেশত "কিশোৰী ভজনী" নামে এটি বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায় আছে। এই সম্প্ৰদায়তো গুৰুৱেই সৰ্ব্বপ্ৰধান। সম্প্ৰদায়ত ভুক্ত হব লাগিলে গুৰুৰ পৰা দীক্ষা লৈ যুগলৰূপ হব লাগে অৰ্থাৎ পুৰুষ শিষ্যৰ একোটি প্ৰকৃতি আৰু স্ত্ৰী শিষ্যাৰ একোটি পুৰুষ গ্ৰহণ কৰা আৱশ্যক। এওঁলোকৰ সাৰ মন্ত্ৰ—'ত্বং কৃষ্ণোঽহং ৰাধা আৰু অহং কৃষ্ণস্ত্বং ৰাধা'! এওঁলোক যুগল ভাবে থাকব লাগে। কিয়নো "আদ্যাশক্তিময়ী ৰাধা" এই প্ৰমাণ অনুসাৰে পুৰুষে প্ৰকৃতি ভজনা কৰে। এওঁলোকৰো গুপুত সাধনা আছে আৰু তান্ত্ৰিক চক্ৰত প্ৰকৃতি পূজা হয়। এওঁলোকৰ উপাসনাৰ দিনত সময়ে সময়ে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বেলেগ বেলেগ লীলাৰ অনুকৰণ হয়! এওঁলোকৰ লীলা প্ৰকাশ কৰিবলৈ এখন বঙলা নাট ওলায়। তাত ৰাসলীলাৰ অভিনয় আছে। গুৰুৱে শিষ্যাসকলক সেই লীলা অনুষ্ঠান কৰিবলৈ কওঁতে এজনী তিৰোতাই উঠি আপত্তি জনালে —

"প্ৰভু! ৰাস কেলি হব হয় কিন্তু আপোনাৰ দৰে আঠোটা কৃষ্ণ পাম কত?

প্ৰভু!— প্ৰিয়ে তাৰ বাবে আৰু ভাবিব লাগিছে? মই যেনে এটি কৃষ্ণ, এই যে মোৰ ভক্তসকল আছে তেওঁলোকো আংশিক কৃষ্ণ স্বৰূপ। তোমালোকে একে লগ লাগি ভক্তিভাবে মালাচন্দন দি প্ৰত্যেকে প্ৰত্যেকৰ বাওঁফালে থিয় হোৱা, তেনেহলেহে ৰাসলীলা সমাধা হয়"। (সংবাদ)
বৰদলৈদেৱে কোনোবা সংখ্যা প্ৰদীপিকাত বৰ বেজাৰেৰে হুমুনিয়াহ কাঢ়ি খেদ কৰিছিল, বহুতে হেনো অসমীয়া বৈষ্ণৱমতক অইন ঠাইৰ বিশেষতঃ বঙ্গদেশী মতটোকে স্বকীয় বুলি কব খোজে!! আমি আকৌ কওঁ কেৱল বঙ্গদেশী মতটোক নহয় উত্তৰ ভাৰতীয় মধুৰ ভাবাত্মক মতটোকয়ো বেলেগ। অসমীয়া বৈষ্ণৱ মতৰ যদি কাৰোবাৰ লগত মিল থাকে দাক্ষিণাত্যৰ বৈষ্ণৱ মতৰ লগত। পিছত দেখুৱা যাব। ৰাধাবাদ বৌদ্ধ আমোলৰ পৰাই চলি আহিছে আৰু জয়দেৱ, বিদ্যাপতি আদি কবিসকলে বিত্তোপন কবিতাত ইয়াক ফুটাই তুলিছিল। জগন্নাথ ক্ষেত্ৰই বৌদ্ধ সহজযানৰ কেন্দ্ৰ স্থান আছিল। তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰিবলৈ যাওঁতে শঙ্কৰদেৱে বহুত বৈষ্ণৱ মতৰ সংঘৰ্ষণত হয়তো আহিছিল। ৰাধাবাদৰ বৌদ্ধ-মূলতা বুজিহে হওক বা ইয়াৰ পৰা সমাজৰ অৱনতি হব বুলিয়েই হওক তেওঁ এই মত প্ৰচাৰ কৰা নাছিল। তেওঁৰ অনুমান নিৰ্ভুল, ওপৰত তুলি দিয়া কথাই প্ৰমাণ। কাৰবাৰ দৰকাৰ হলে তেনে উদাহৰণ আৰু দিব পাৰো।

দামোদৰ দেৱৰ লগ লগাৰ আগলৈকে পণ্ডিতপ্ৰবৰ ভট্টদেৱ ঘোৰ তন্ত্ৰমতাৱলম্বী

আছিল। সাধাৰণ ভাবে চাবলৈ গলে তেওঁৰ বৈষ্ণৱ মতত তান্ত্ৰিকতাৰ ছাঁ থাকিলেও থাকিব পাৰিলে হেতেন। উদাহৰণ তেওঁৰ সংস্কৃত "ভক্তি বিবেক" মেলি চালো—কতো ৰাধাদেৱীৰ নাম গোন্ধেই নাই দেখোন? "শৰণৰ" অধ্যায়কেই তেওঁ আৰম্ভ কৰিছে গীতাৰ বিখ্যাত শ্লোকটোৰে—সৰ্ব্বধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য মামেকং শৰণং ব্ৰজ। আৰু ঠায়ে ঠায়ে তন্ত্ৰ শাস্ত্ৰৰ পৰা দুই এটি শ্লোক উদ্ধাৰ কৰিছে যদিও, গীতোক্ত "একশৰণৰ" ভাবটোক আকৌ পৰিস্ফুট কৰিবলৈহে।

বৰদলৈয়ে গুপুত বিভাগৰ কথা গুপুত ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰা সত্বেও, তেওঁৰ ভাষাৰেই কব লাগিলে "সত্যটো জমককৈ ওলাই পৰিছে"। "সদাশ্ৰোষং"—যেতিয়াই বৰদলৈদেৱৰ পৰা শুনিলো যে শক্তি সাধনা কৰিছে সিদ্ধৰ ওচৰলৈ যাব পাৰি তেতিয়াই বুজিলো বৰদলৈৰ ধৰ্ম্ম "মামেকং শৰণং ব্ৰজ" নহয়, তন্ত্ৰৰ "অগ্ৰতঃ ৰাধামুচ্চাৰ্য্য—পশ্চাৎ কৃষ্ণন্তু মাধৱং"-হে। আকৌ বৰদলৈয়ে যেতিয়া কৈছে যে গুপুত বিভাগৰ কথা কোৱা মানে সকলোৰে হাতত "ধাৰাল অস্ত্ৰ দিয়াৰ দৰে হয়"— বৰদলৈ যে কোন পথৰ পথিক বুজিবলৈ বাকী নাই। সেই দেখি আকৌ কওঁ—সকলো কথাকেই দামোদৰ দেৱৰ নামত সানিলে বুদ্ধদেৱৰ নামে "সহজোলী মুদ্ৰা" চলাই দিওঁতা সকলৰ দৰে হব।

(৪)

"লৌহভীম চূৰ্ণ"।

মহাভাৰতত আছে যে কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধৰ অন্তত কৌৰৱসকল নিৰ্ম্মূল হোৱাত ধৃতৰাষ্ট্ৰ ৰজাৰ মনত বৰ বৈৰাগ্য উপস্থিত হল। আৰু বানপ্ৰস্থী হোৱাৰ আগতেই বিজয়ী পাণ্ডৱসকলক আশীৰ্ব্বাদ দি যাবলৈ মন কৰিলে। কথা ধৃতৰাষ্ট্ৰই 'অতি চেনেহৰ পাত্ৰ' ভীমসেনক আলিঙ্গন কৰিব খুজিলে। "টেঙ্গন কানায়ে" আগৰ পৰাই "জেঠা মশায়ৰ" মতলব বুজি লোৰ ভীম মূৰ্ত্তি এটি সাজি থৈছিল। ভীমসেনৰ ঠাইত সেইটোকে আগবঢ়াই দিলত, দুই বাহু চেপি ধৃতৰাষ্ট্ৰই বল দিয়াত লোহভীম ভাগি চেপেটা হল। যেতিয়া কথা বুজিলে ভীমসেনৰ "শোকত" অধীৰ হৈ "হা ভীম" "হা ভীম" কৈ চিয়ঁৰিবলৈ ধৰিলে! দীপিকাৰ সম্পাদকৰো বৈৰাগ্য উপস্থিত হোৱা বুলি বহুত দিনৰ পৰা শুনি আহিছো। তেওঁ "যোগ নিদ্ৰাত" থকা সময়ত দেশত হুলস্থুল লগাৰ কথা সঞ্জয়ৰ মুখৰ পৰা শুনি আহিছে। কেনেকৈ প্ৰথমে শঙ্কৰে অবিশোধিত ধৰ্ম্ম এটি উলিয়াই জনসমাজক উভাই নিব ধৰিছিলে, আৰু যদিও বা দামোদৰ-হৰিদেৱে কিছুমানক উটি-যাব নিদিলে, শেহত মাধৱদেৱৰ ভিতৰেদি 'কলি' প্ৰবেশ কৰি দান-দক্ষিণা আদি লোপ কৰিবৰ উপক্ৰম কৰিলে; তাৰ পিছত "বংশীবাদকে" বংশীৰ ধ্বনিত কৰিব "আৱাজ" চাৰিও পিনে পঠিয়াই দি সনাতন ধৰ্ম্মৰ "লঙ্গৰ" তুলিবৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। যদিও সঞ্জয়ে কাণৰ ওচৰত ফুচফুচাই সকলো বাতৰি দি আছিল, তথাপি ভবিষ্যৎ সম্পাদকৰ কেঁচ কোচ কৰে যোগনিদ্ৰা! আৰু যদিও বা "ভস্মলোচন" ৰূপ এপাট ঢেকেতৰ পুৰণি কলীয়া বস্তু এখনে উলিয়ালে, "ৰাজদ্বাৰে" আকাশে বস্তু নেপাই ৰাণ ওভটাই আনিলে। — "ইদানীং" 'ভুক্তবৈৰাগ্যৰ' শেহ খোপত থিয় হৈ সঞ্জয়ৰ হাতত ধৰি বানপ্ৰস্থী হোৱাৰ আগতেই শঙ্কৰ মাধৱ সকলোৰে প্ৰতি প্ৰেম সম্ভাষণ কাম "সম্পাদন" কৰিব ধৰোঁতেই—ই কি! ই যে মাটিৰ প্ৰতিমা ভাঙিলে। শঙ্কৰ মাধৱৰ জলন্ত প্ৰভাৱ চাৰিও কাল পোহৰ কৰিয়েই থাকিল।

"যস্য ভাসা সৰ্ব্বমিদং বিভাতি।"

(আগলৈ)

শ্ৰীহৰানন্দ পাঠক।

অন্তিম বাসনা।

মৰিবৰ দিনাখন নিশলে মৰিম,
কেৰে একো গমকে নেপাব ;
কোনোবা দোভাগ নিশা ভৰা জোনাকত
কালে আহি হৰি লই যাব।
বতাহ বলিব তায় সিদিনাও কি সুখত,
বুলাই কোমল হাত লাহে লাহে কপালত।
ফুলকলি সিদিনাও ফুলিব আগৰে দৰে,
তৰাৰ খিলিকি যাবা সিদিনাও ঘৰে ঘৰে।
অকলে নিৰলে মই বিশ্বৰ বুকুত
জোনটিকে চাই চাই
আবেগত গলি যাই
পৰি ৰম কাৰ তায় ভাবনা-সুখত।
জোনাক বাগৰি আহি সেৱালি জোপাৰে,
মেলেলি ধুৱাই দিব পতি বাৰে বাৰে।
সুৰসিতানত মোৰ সৰিব সেৱালি,
আকাশত তৰাবোৰে গাঁথিব দেৱালি,
উৰি যাব ডুটি এটি বাদুলি নিমাতে,
জোনাকত ছায়া তাৰ দেখিম হঠাতে ;

এনেদৰে থাকোতে থাকোতে
সকলো ডুবিব তায় চকুপছাৰতে।
বনলতা হালি আহি পৰিব শিৰত,
পাখী কটলি উঠিব চৰায়ে নীড়ত ;
ইমান চিনাকি মোৰ ইথান সংসাৰ,
একেটি উসাহে মোৰ
কৰি দিব অসাৰ! অসাৰ!
তেতিয়া নেলাগে মোৰ শেতেলি খনিত
কেৰে আহি ফুল ছটিয়াব ;
চকুৰ কোণত মোৰ তুটোপা চকুলো দেখি
অশ্ৰু ঢালি জগৎ তিয়াব।
যি বেলা বুকুত বান্ধি সিদিনা মেলানি ল'ম,
—তেতিয়া ঢালিলে চকুপানী
তুহুমাৰ, তুহুমাৰ প্ৰাণৰ অগনি,
তেতিয়া নহব আৰু সি বেথাৰ উপশম ;
সি বেথা লগত যাব জীৱনে মৰণে
ফল্গুনদী বব মোৰ সজনে বিজনে।

শ্ৰীগণেশ লাল চৌধুৰী।

শ্ৰীশ্ৰী দামোদৰদেৱ।

(ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত ভবানন্দ মিশ্ৰৰ সাক্ষ্য আৰু প্ৰত্নতত্ত্ববিদ পণ্ডিত শ্ৰীযুত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী দেৱৰ অভিমত)

শ্ৰীযুত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীদেৱে ১ম বছৰৰ "উষাত" আলোচনা কৰা "গোবিন্দ চৰিত" নামে পুথিত ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত ভবানন্দ মিশ্ৰই শ্ৰীশ্ৰী দামোদৰদেৱৰ বিষয়ে এনেকৈ কৈছে :—

"শঙ্কৰৰ পাশে এক গৈলেক ব্ৰাহ্মণ॥
মলিন বসন অতি সুকোমল কায়া।
দেখি শঙ্কৰৰ তাঙ্ক জন্মিলেক দয়া॥
মহা বিবেকিত বিপ্ৰ নাম দামোদৰ।
কৰিলন্ত কৃপা পাচে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ॥
ভাগৱত-তত্ত্ব দিলা ধৰ্ম্ম পালিবাক।
দিলন্ত শিক্ষাৰ মন্ত্ৰ দামোদৰদেৱক॥
তাহাঙ্ক দিলন্ত পৃথিৱীৰ বিপ্ৰগণ।
পাতিলন্ত শঙ্কৰে বিপ্ৰৰ গুৰু জন॥"

উক্ত কথা খিনিৰ ওপৰত প্ৰত্নতত্ত্ববিদ শ্ৰীযুত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীদেৱে এনেকৈ মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিছে :—

"এইবিলাক ব্ৰাহ্মণবিদ্বেষী কোনো শূদ্ৰিৰ ভকতৰ কথা নহয়। গ্ৰন্থকাৰ ৺ভবানন্দ মিশ্ৰ নিজে এজন পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণ; তেওঁৰ কথা নিচেই দলিয়াই পেলাব নোৱাৰি।"

(উষা ১ম ভাগ ১২৪ পৃঃ)

শ্ৰীদণ্ডীনাথ কলিতা।

আউনীআটীয় সত্ৰাধিকাৰৰ চিঠিৰ আলোচনা।

আউনীআটীয় সত্ৰাধিকাৰ গোস্বামীয়ে ৮ম সংখ্যা "প্ৰদীপিকাত" এখনি চিঠি প্ৰকাশ কৰিছে। মহাপুৰুষীয়া আৰু দামোদৰীয়া উভয় সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত চলি থকা মনোমালিন্য দূৰ কৰাই সেই চিঠিৰ উদ্দেশ্য। তেখেতে লিখিছে—"গোসাঁই মহন্ত সকলেও মনৰ মালিন্য দূৰ কৰি এক ভাবে এক যোগে স্নেহ প্ৰীতি প্ৰদৰ্শন কৰি আনন্দ আৰু সমৃদ্ধি বৃদ্ধি কৰিবলৈ আমি অনুৰোধ কৰিলো।" বাস্তৱিকে তেখেতৰ নিচিনা এজন পুৰুষৰ ই উপযুক্ত কথা। সত্য আৰু শিক্ষাৰ মোল বুজা কোনো কোনো গোসাঁই মহন্ত আৰু অন্যান্য উভয় পন্থীৰ লোকে মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আৰু শ্ৰীদামোদৰ দেৱৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্ম মতৰ ওপৰচকুৱা ব্যাখ্যা দিয়া দেখা যায়। "দামোদৰদেৱ শঙ্কৰদেৱ উভয়ে এক প্ৰাণ স্বৰূপ আছিল তাৰ প্ৰমাণ অনেক আছে।" অৰ্থাৎ দামোদৰদেৱৰ আৰু শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্ম্ম মত, উপাসনাৰ ৰীতি নীতি একে, যেনে শিববিষ্ণু অভেদাত্মা। কিন্তু এটি কথা, হিন্দুধৰ্ম্মত তেত্ৰিশ কোটি দেৱতাৰ উপাসনা তো শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ও শ্ৰীদামোদৰদেৱৰ জন্মৰ অনেক যুগ আগৰে পৰা প্ৰচলিত আছিলেই, তেন্তে তাকে আকৌ প্ৰচাৰ কৰিবলৈ সিবিলাকৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল নে? নাই কিবা নতুন বাট দেখুৱাৰ আৱশ্যক আছিল? যদি তাকে প্ৰচাৰ কৰিবলৈ অৱতীৰ্ণ হৈছিল তেন্তে হিন্দুমাত্ৰেই তো তাকে প্ৰচাৰ কৰিছিল; সিবিলাকৰ বিশেষত্ব কত? হিন্দুধৰ্ম্ম পুৰণা ঋষি-মুনি-সকলৰ সম্পত্তি, সেই দুজনৰ তাত নতুনত্ব কি? যদি সেই দুজনৰ কোনো নতুনত্ব বা বিশেষত্ব আছিল তেন্তে সেইটো এই যে—সাংখ্য যোগ, ন্যায়, বৈশেষিক, পূৰ্ব্বমীমাংসা এই পাঁচ খন দৰ্শন ওলোৱাৰ পাছত বাদৰায়ণ ব্যাসে এক ঈশ্বৰৰ উপাসনা প্ৰচাৰ কৰি বেদান্ত দৰ্শন উলিওৱাৰ দৰে এক ঈশ্বৰোপাসনাৰ বাটহে উদ্যোজন মহাপুৰুষে দেখুৱাইছিল। উদ্যোজন মহাপুৰুষৰ চৰিত্ৰৰ পৰা তাৰ ভূৰি ভূৰি প্ৰমাণ সংগ্ৰহ কৰিব পাৰি, আৰু শিক্ষিত সম্প্ৰদায়ৰো সেয়েই বিশ্বাস। আউনীআটীয় অধিকাৰেও লিখিছে—"গীতা আৰু ভাগৱতেই এই ধৰ্ম্মৰ মূল।" অৰ্থাৎ সেই দুখনি শাস্ত্ৰত এক কৃষ্ণশৰণেই প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। এতেকে যি "প্ৰদীপিকাত" বাণী বিবোধনম্, 'গণেশবন্দনা' প্ৰভৃতি লিখা প্ৰকাশিত হয়, সেই কাকতখনি উভয় মহাপুৰুষৰ মতৰ বিৰোধী, উভয়ৰে দ্ৰোহীয়া। এতেকে দেখা গল যে আউনীআটীয় অধিকাৰ প্ৰভুৱে "প্ৰদীপিকাক" চিঠিৰ দ্বাৰা সেই মহাপুৰুষসকলৰ মতৰ বিৰোধে লিখিবলৈ সাৱধান কৰি দিছে। "মাছৰ গাৰ দেখি তিলেও বেত মেলে।" এতেকে হে অসমীয়া ৰাইজসকল, হে আউনীআটীয় অধিকাৰ প্ৰভুৰ শিষ্যবৰ্গ, মহাপুৰুষৰ মতৰ বিপক্ষে নচলিব। আমাৰো ৰাইজলৈ গোহাৰি—"একদেৱ, একদেৱ, একত বিনে নাই কেৱ।" একতে অসমীয়া ৰাইজৰ একতা।

শ্ৰীশ্ৰী লাইআটীয় সত্ৰাধিকাৰ গোস্বামী।

অসমত আৰ্য্য বসতি।

(আগেয়ে ওলোৱাৰ পাছৰ পৰা।)

আগেয়ে বেদৰ কথাবিলাক আৰ্য্যসকলৰ মুখে মুখে আছিল। তেওঁলোকে মুখে মুখে বেদ-গান গাইছিল। বেদৰ নাম প্ৰথমতে 'ব্ৰহ্ম' আছিল, পাছে 'ব্ৰাহ্মী' হৈছে। "বেদস্তত্ত্বং তপো-ব্ৰহ্ম" এই কথা অমৰকোষত লিখা আছে। আৰ্য্যসকলৰ ভিতৰত বিদ্বানসকলক 'দেৱ' বোলা হৈছিল। 'বিদ্বাংসো হি দেৱাঃ।' এইটো "শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ" বচন। বিদ্বানদেৱসকলৰ ভিতৰত যি বেদ ভালকৈ জানিছিল, তেওঁক 'ব্ৰহ্ম' বা ঋত্বিক বোলা হৈছিল। ব্ৰহ্ম

সকলৰ ভিতৰত যি সমস্ত বেদ অতি ভালকৈ জানি তেওঁলোকৰ নেতা হৈছিল, তেওঁক 'ব্ৰহ্মা' বা 'ব্ৰহ্মাদেৱ' বোলা হৈছিল। ব্ৰহ্মাৱৰ্ত্তৰ অহা আৰ্য্যজাতিৰ নেতাৰ নাম বিষ্ণু আছিল। তেৱেঁই প্ৰথমে ব্ৰহ্মা বা 'ব্ৰহ্মাদেৱ' নামে ব্ৰহ্মাৱৰ্ত্তৰ ৰজা হৈছিল। বিষ্ণু নামে তেওঁ temporal ruler আৰু ব্ৰহ্মা নামে spiritual leader বা defender of faith হৈছিল। এই সম্বন্ধে E. B. Havell-ৰ History of Aryan Rule in India পুথিৰ পৰা তলত লিখা কথাখিনি তুলি দিলোঁ :—

"The idea of Vishnu, the preserver and king of the universe has its primitive roots in the ideal Aryan temporal ruler and spiritual leader who protected his people with his strong arm, upheld the Aryan law of righteousness and maintained the liberties of Aryan freemen."

দেৱসকলৰ ভিতৰত যোগ-যজ্ঞ, পানাহাৰ আদি বিষয়ে মতভেদ হোৱাত কাজিয়া লাগি তেওঁলোক দুই দলত বিভক্ত হয়।

"সুৰাপৰিগ্ৰহাৎ দেৱাঃ সুৰাখ্যা ইতি বিশ্ৰুতা।"

"সোমৰস নামে সুৰাপান কৰা দেৱসকলৰ নাম সুৰ হল।" সুৰাপান নকৰা আৰু হোমাগ্নিত আহুতি নিদিয়া দেৱসকলৰ নাম অসুৰ হল। অসুৰসকলে শেষত লিঙ্গ-যোনিৰ বা শিৱ-শক্তিৰ পূজা চলায়। এতেকে মূলত সুৰাসুৰ উভয়েই দেৱ বা আৰ্য্য আছিল। কাজিয়া লাগি দুদল হোৱাৰ পাছত তেওঁলোকৰ ভিতৰত যি দন্দ-বিগ্ৰহ হয় তাকে পুৰাণত দেৱাসুৰৰ যুদ্ধ বোলা হৈছে।

সদিয়া অঞ্চলৰ দিবং আৰু দিকৃং নৈৰ উপত্যকাক পদ্ম বা পদ্ম, দিব, পুষ্কৰ, নাভি বা যজ্ঞ বোলা হৈছিল। তাতে পুৰণি বিষ্ণুনগৰ, পৃথিবী নগৰ আৰু বৰ্হিঃ দেৱালয়ৰ ভগ্নাৱশেষ আছে। এতিয়াও তাত থকা আৱৰ্জ্জনাবোৰক পদম আবৰ বোলে। এই ঠাই খনেই বোধ কৰোঁ অপৰ আদি স্বৰ্গ। হিমালয়ৰ পূব মূৰৰ পৰা দিব বা দিবং নৈ ওলাইছে। হিমালয়ৰ এই পূব মূৰকে বোধ কৰোঁ মেৰু বোলা হৈছিল।

"পথ্যাস্বস্তি পন্থা" প্ৰবন্ধত সুন্দৰকৈ দেখুৱাইছোঁ যে উত্তৰ লক্ষীপুৰৰ সোৱণ-শ্ৰী নদীয়েই বেদত উল্লেখ কৰা সৰস্বতী নদী। সদিয়াৰ ছেছেৰী নৈখন বেদোক্ত সুষোমা হব পাৰে। পূৰ্ব্বে ভুলবশতঃ ছেছেৰী নৈয়েই সৰস্বতী হব পায় বুলি লেখিছিলোঁ। এতিয়া অনেক অনুসন্ধান কৰি নিশ্চয় ৰূপে জানিব পাৰিছোঁ যে সোৱণ-শ্ৰী নদীৰ নামেই সৰস্বতী বা পথ্যাস্বস্তি আছিল। তিব্বতৰ পথ্যাস্বস্তি বা পলটি (Palte or Yeddo Croft) হ্ৰদৰ পৰা সেই নৈখন ওলাইছে। তাৰ পাৰে পাৰে তিব্বতৰ পৰা আমাৰ দেশলৈকে হিমালয়ৰ মাজেদি বৈদিক কালত এটা বাট আছিল। সেই বাটৰ নাম সুৰবৰ্ত্ম বা পথ্যাস্বস্তি আছিল। সেই বাটেই বৈবস্বত মনু বা বিষ্ণুৰ অধীনত দেৱ বা আৰ্য্যজাতি আমাৰ দেশলৈ আহিছিল। সদিয়াৰ দৃষৎ বা দিহং নৈয়েই বেদোক্ত দৃষদ্বতী নৈ। দৃষদ্বতী বা দিহং আৰু সৰস্বতী বা সোৱণ-শ্ৰী নৈৰ মাজৰ বুঢ়ী সুতীৰ উত্তৰৰ মিৰি আৰু আবৰৰ পৰ্ব্বত বিলাককে ব্ৰহ্মাৱৰ্ত্ত বোলা হৈছিল।

পঞ্জাবৰ সিন্ধু (Indus) আৰু শতদ্ৰু (Sutlej) এই দুখন নদীহে দেৱনদী অথাৎ তিব্বতৰ পৰা বৈ অহা নদী। এই দুখনৰ বাহিৰে ভাৰতত আৰু দেৱনদী নাই। সদিয়া অঞ্চল যে সপ্তনদীযুক্তা আৰু সেই বাবেই সেই অঞ্চলৰ নাম সাদিয়া হৈছে—সেই কথা আগেয়ে কৈ আহিছোঁ। সপ্ত-সিন্ধু বা সপ্তদী শব্দৰ পৰাই "সাদিয়া" শব্দৰ উৎপত্তি হব পাৰে।

"বিশ্বকোষৰ" লিখকে বেদোক্ত এই সৰস্বতী নৈৰ প্ৰকৃতস্থান নিৰ্ণয় কৰিব পৰা নাই। তেওঁ অসমৰ ফালে কোনো অনুসন্ধান কৰা নাই। তেওঁৰ দৰে আন আন প্ৰাচ্য আৰু প্ৰতীচ্য পণ্ডিতসকলেও বৈদিক নদী আদিৰ নাম আৰু ঠাইৰ বিষয়ে অসমৰ ফালে আহি কৈকে একো বিচাৰ কৰা নাই। তেওঁলোকে অসমক পাণ্ডৱ-বৰ্জ্জিত অনাৰ্য্য অসুৰৰ দেশ বুলি এৰি থৈছে।

বিশ্বকোষৰ ১১৩ পিঠিৰ তলৰ টোকাত লিখা আছে—"বেদে যে সপ্তনদীযুক্তা সৰস্বতীৰ উল্লেখ আছে তাহা কুৰুক্ষেত্ৰেৰ উত্তৰাংশে প্ৰবাহিতা "সপ্ত সৰস্বতী" হওয়া সম্ভব হইতে পাৰে। এখনও ঐ স্থানেৰ একটি তীৰ্থকে সপ্ত সৰস্বতী বলা হইয়া থাকে।" দুখৰ কথা "বিশ্বকোষৰ" লিখকে সৰস্বতী নদীৰ চিন উলিয়াব নোৱাৰি হতাশ হৈ ১৬১ পিঠিৰ এই দৰে লিখিছে;—" * * * কিন্তু এখন সৰস্বতী অন্তৰ্ধান হইয়াছেন; যে নদী আজ পূৰ্ব্ব কালে বৰ্ত্তমান গঙ্গা নদী অপেক্ষা সমধিক পুণ্যসলিলা ও পূজনীয়া ছিলেন, এখন এই সৰস্বতী নদীৰ অস্তিত্ব কোথায়? কালে পৰ্ব্বত সাগৰ হইয়া যায়, সাগৰ আবাৰ বহু জনাকীৰ্ণ জনপদে পৰিণত হয়। প্ৰতিনিয়ত স্বভাবেৰ কত পৰিবৰ্ত্তন ঘটিতেছে, কে তাহা নিৰ্ণয় কৰিতে সক্ষম? স্বাভাৱিক নিয়মানুসাৰে আৰ্য্য-ঋষিৰ হৃদয়-বিনোদিনী সৰস্বতী নদীৰও কি তাহাই ঘটিয়াছে! এখন কি সেই পুৰাতন নদীৰ চিহ্নমাত্ৰ বিদ্যমান নাই?" আমি তেওঁৰ ভাষাতে কব খোজোঁ—

"শুখায় তটিনী হেৰ চিহ্ন থাকে তাৰ,
ক্ষত স্থান কভু নাহি শৰীৰে মিলায়।"

প্ৰিয় পাঠকসকল, সৰস্বতী নদী অন্তৰ্ধান হোৱা নাই। তেওঁ সেই অতীজৰ বৈদিক কালৰ পৰা এতিয়ালৈকে একেদৰে একে ভাৱে কুলকুল সুৰে বৈ আছে। কেৱল এতিয়া তেওঁৰ পাৰত পৱিত্ৰচেতা পুণ্যশ্লোক দেৱৰ্ষি আৰু ব্ৰহ্মৰ্ষিসকলৰ বেদ-গান শুনিবলৈ পোৱা নাযায়। এতিয়া আৰু সেই নৈৰ পাৰত হোমাগ্নিৰ দোঁৱা আৰু সুগন্ধ পাবলৈ নাই।

নাৰায়ণ পূজাৰ আসনশুদ্ধিৰ মন্ত্ৰত লিখা আছে—"মেৰুপৃষ্ঠ ঋষিঃ সুতল ছন্দঃ কূৰ্ম্মো দেৱতা আসনোপবেশনে বিনিয়োগঃ।" এই মন্ত্ৰৰ পৰা বুজা যায় যে মেৰুৰ পিঠিত অৰ্থাৎ হিমালয়ত বা স্বৰ্গত ঋষি আছিল; তাৰ পৰা ঋষি সুতললৈ নামি আহি সুতলত ছন্দঃ অৰ্থাৎ বেদৰ সংহিতা ভাগ ৰচনা কৰিছিল। সদিয়া অঞ্চলত দেৱপানী নৈৰ পাৰত থকা বৰ্হিঃ (যজ্ঞশালা) দেৱালয়ৰ ভগ্নাৱশেষ আছে, তাতেই সম্ভৱতঃ বেদ ছন্দঃ ভাগ ৰচিত হৈছিল; তাতেই ব্ৰহ্মাই বেদগান গাইছিল আৰু ব্ৰহ্মৰ্ষি সকলক বেদ গান গাবলৈ শিকাইছিল; তাতেই ব্ৰহ্মাই অগ্নিৰ উপাসনা আৰু যজ্ঞ কৰিছিল। ঋগ্বেদত যি লোক দেৱতাৰ উল্লেখ আছে তাৰ ভিতৰত ইন্দ্ৰ, অগ্নি, সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ, ব্ৰহ্ম, বিষ্ণু, পৃথিবী, দ্যু বা দৌঃ, দিক্, অৰুণ, বিশ্বকৰ্ম্মা, সৰস্বতী (বাক্), বায়ু, বৰুণ, নদী, পৰ্ব্বত, উষা, শুন্ধ, (হিম-নদী) কৃষি, ক্ষেত্ৰপতি, গো, পিতৃ, বাস্তুষ্পতি (গৃহদেৱতা) আৰু বনস্পতি প্ৰধান। এই দেৱতাসকলৰ অধিকাংশৰে পূজা সেৱা অসমীয়া হিন্দু-সমাজত আজিলৈকে ঠায়ে ঠায়ে চলি আছে।

ঋক-সংহিতাখনেই গোটেই সভ্য জগতৰ আদি পুথি। ব্ৰাহ্মণৰ গায়ত্ৰী এই ঋক্ সংহিতাৰে এটা ঋক্। এই প্ৰথম বেদৰ পৰাহে গায়ত্ৰীৰ মন্ত্ৰ আন আন বেদত সুমুৱা হৈছে বুলি "বিশ্বকোষৰ" পৰা জনা যায়।

ঋক্ সংহিতা যে জগতৰ আদি গ্ৰন্থ সেই সম্বন্ধে "বিশ্বকোষৰ" পৰা তলত লিখা কথাখিনি তুলি দিলোঁ:—

"যদি শাস্ত্ৰ মানিয়া চলিতে হয়, তাহা হইলে স্বীকাৰ কৰিতে হইবে, দ্বাপৰেৰ শেষ ভাগে কৃষ্ণ দ্বৈপায়ন প্ৰথমে বেদেৰ সংহিতাভাগ সংগ্ৰহ কৰেন। মোক্ষমুলাৰ প্ৰভৃতি ইউৰোপীয় পণ্ডিতগণ বলেন ঋগ্বেদেৰ ছন্দস্ ভাগ খৃষ্ট জন্মিবাৰ এক হাজাৰ বৎসৰ পূৰ্ব্বে ৰচিত হয়। তাঁহাৰাও মুক্ত কণ্ঠে স্বীকাৰ কৰিয়াছেন, এই ঋক্ সংহিতাই সমগ্ৰ সভ্য জগতেৰ আদি গ্ৰন্থ।"

—বিশ্বকোষ, ৪৭৮ পৃষ্ঠা

One thing is certain; there is nothing more ancient and primitive, not only in India, but in the whole Aryan world, than the hymns of the Rig-veda." (Max Muller's Origin and Growth of Religion.)

ঋক্ সংহিতাৰ কোনো কোনো ঠাইত দৃষদ্বতী আপয়া আৰু সৰস্বতী নদীৰ লগত যমুনা আৰু শুতুদ্ৰী নদীৰ নাম পোৱা যায়; আৰু সৰস্বতীক

সপ্তনদী বা সপ্ত সিন্ধুযুক্তা বুলি উল্লেখ কৰা আছে। সেই বাবেই বোধ কৰো প্ৰাচ্য আৰু প্ৰতীচ্য পণ্ডিতসকলে পঞ্জাবৰ শতদ্ৰু (Sutlej) আৰু যমুনাৰ মাজত দৃষদ্বতী আৰু সৰস্বতী নদী আছিল বুলি ভাবি লৈ পঞ্জাবৰ পঞ্চ নদৰ লগত এই দুখন নদীক লগ লগাই পঞ্জাবক "সপ্তনদ" বা "সপ্তসিন্ধু" বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। সেই মতেই প্ৰাচীন ভাৰতৰ যি মানচিত্ৰ আজিকালি ওলাইছে, তাত দৃষদ্বতী আৰু সৰস্বতীক শতদ্ৰু আৰু যমুনা নৈৰ মাজত বিন্দু চিন (Dots) দি দেখুৱা হৈছে। যোগত সৰস্বতীক কুৰুক্ষেত্ৰৰ ওচৰেদি বৈ গৈ দৃষদ্বতীৰ লগত মিলি ৰাজপুতনাৰ বালিত মাৰ যোৱা যেন কৰি দেখুৱাইছে। কিন্তু সেই ঠাইত তেনে কোনো মৰা নদীৰ চিন নাই। যি খন নদী প্ৰকৃততে ৰাজপুতনাৰ বালিত লয় পাইছে, তাৰ নাম ঘাগৰ। এই ঘাগৰ নদীকে আগুলি ধৰাক দৃষদ্বতী বুলি দেখুৱাইছে যেন পাওঁ। কোনো ঠাইত কোনো এখন নদী মৰিলে তাৰ চিন থাকে আৰু তাৰ ওচৰৰ মানুহে সেই নদীৰ নাম কব পাৰে কিন্তু যোগত দেখুৱা ঠাইত আপয়া, সৰস্বতী, আৰু দৃষদ্বতী নামে নদী কোনো কালে আছিল বুলি স্থানীয় মানুহে কব নোৱাৰে আৰু তাত তেনে নদী থকাৰো চিন নাই। মনুৰ মতে কুৰুক্ষেত্ৰ ব্ৰহ্মৰ্ষি দেশৰ ভিতৰত; ব্ৰহ্মাবৰ্ত্ত, ব্ৰহ্মৰ্ষিদেশ আৰু মধ্যদেশ আৰ্য্যাৱৰ্ত্তৰ তিনিটা বিভাগ; দৃষদ্বতী আৰু সৰস্বতী নদী ব্ৰহ্মাবৰ্ত্ত দেশত; কুৰুক্ষেত্ৰৰ ওচৰত সৰস্বতী নৈক দেখুৱালে ব্ৰহ্মাবৰ্ত্ত দেশখন ব্ৰহ্মৰ্ষি দেশৰ ভিতৰত পৰে; মনুৰ মতে সেইটো হব নোৱাৰে। শ্ৰীমৎ দয়ানন্দ স্বামী সৰস্বতী পঞ্জাবৰ মানুহ আছিল। তেওঁ এজন প্ৰসিদ্ধ বেদজ্ঞ পণ্ডিত আছিল। পঞ্জাবত দৃষদ্বতী নদী থকা হলে তেওঁ কেতিয়াও ব্ৰহ্মপুত্ৰক দৃষদ্বতী বুলি নকলে হেঁতেন।

ঋকসংহিতা সভ্য জগতৰ আদি পুথি। এতেকে এই ঋকসংহিতাত আৰ্য্যজাতিৰ প্ৰসঙ্গত যি যি ঠাই আৰু নদনদীৰ উল্লেখ আছে স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে সেই সেই ঠাই আৰু নদীৰ পাৰত আৰ্য্যজাতিৰ পূৰ্ব্ব পুৰুষ একালত বাস কৰিছিল।

ঋগ্বেদৰ পৰা জনা যায় যে আৰ্য্যজাতি ভাৰতলৈ অহাৰ আগেয়ে উত্তৰলোকত অৰ্থাৎ তিব্বতত সৰণ্য নামে হ্ৰদৰ পাৰত বাস কৰিছিল। সায়নাচাৰ্য্যৰ মতে "সৰঃ অপস" শব্দৰ অৰ্থ হৈছে থকা পানী। পথ্যাস্বস্তি বা বিন্দু সৰোবৰেই সৰণ্য হ্ৰদ হব পাৰে। কাৰণ, তাৰে পৰা সৰস্বতী নৈ বৈ আহিছে। খ্ৰীষ্ট ওপজাৰ অনুমান চাৰি হাজাৰ বছৰ আগেয়ে আৰ্য্যজাতি সৰস্বতী নৈৰ পাৰে পাৰে পথ্যাস্বস্তি পন্থা নামে বাটেদি আমাৰ দেশলৈ আহিছিল। তেওঁলোকে যি যি নৈৰ পাৰত বসতি স্থাপন কৰিছিল সেইবিলাকৰ বৈদিক আৰু আধুনিক নাম তলত দিয়া গল।

বৈদিক নাম।	বৰ্ত্তমান নাম।
সৰস্বতী	সোৱণশ্ৰী নদী উত্তৰ লক্ষীপুৰেদি বৈ গৈছে।
আপয়া	পভা নৈ—আবৰ পৰ্ব্বতৰ পৰা আহি বুঢ়ীসুঁতীত পৰিছে।
জহ্নাৱী	জনাই নৈ—আবৰ পৰ্ব্বতৰ পৰা আহি বুঢ়ীসুঁতীত পৰিছে।
শুতুদ্ৰী	উত্তৰ লক্ষীপুৰৰ স্বন্দুৰী নৈ, নতু আবৰ পৰ্ব্বতৰ দ্ৰী নৈ।
ৰসা	উত্তৰ লক্ষীপুৰৰ ৰহা বা ৰয়া নৈ।
শৰ্য্যণাৱতী	জল্ডনা বা দফলা নৈ। (উত্তৰ লক্ষীপুৰৰ যোগত দফলামুখ চাওক।)
গৌৰী	গোলি নৈ, গোলিৰৰ বা গালং—আবৰ পৰ্ব্বতৰ পৰা বৈ আহি বুঢ়ীসুঁতীত পৰিছে।
শ্বেতয়াৱৰী	আবৰ পৰ্ব্বতৰ শিৰঙৰং নৈ।
দৃষদ্বতী	সদিয়া অঞ্চলৰ দৃহং বা দিহং নৈ।
যমুনা	সদিয়া অঞ্চলৰ যমুনা (Jamuna) নৈ—আবৰ পৰ্ব্বতৰ পৰা আহি দিহং নৈত পৰিছে।
শিক্ষা	উত্তৰ লক্ষীপুৰৰ ছিপিমুখ হব পাৰে।
দিব্	দিবং নৈ—সদিয়া অঞ্চলত আছে।
দিক্	দিক্ৰং নৈ।
অংশুমতী	আবৰ পৰ্ব্বতৰ শিমং নৈ।
কুভা	সদিয়াৰ ওচৰৰ লোহিত নৈৰ নাম কুভা আছিল; খামতি আৰু শ্যানবিলাকে এই নৈখনক নাম-কুয়া বোলে; সিহঁতৰ ভাষাত "নাম" বুলিলে নদী বুজায়; এতেকে নাম-কুয়া মানে কুয়া নদী। "কুয়া" শব্দটো কুভাৰ অপভ্ৰংশ।
ক্ৰমু	দিহিং নৈৰ নাম আগেয়ে ক্ৰমু আছিল। এতিয়াও এই নৈৰ উজনী ছোৱাক চিংফৌ আৰু খামতিবিলাকে "কৰেম পানী" বোলে।
যক্ষু	দিখৌ নৈ। কছাৰিৰ ৰাজত্ব কালত "যক্ষু" শব্দৰ আগত "দি" শব্দটো যোগ কৰি নৈখনৰ নাম দিযক্ষু বা দিক্ষু কৰা হৈছিল। কছাৰি বা বৰ ভাষাত "দি" বুলিলে নৈ আৰু পানী বুজায়।
মেহৎনু	দৰং জিলাৰ পূৰ্ব্বসীমাত থকা মেৰ বা মৰ নৈ হব পাৰে।
সুসোমা	সদিয়া অঞ্চলৰ ছেছেৰী নৈ।
বীৰপত্নী	দৰং জিলাৰ বৰই, বৰনৈ বা ভৈৰবী হব পাৰে।
বিপাট	দৰং জিলাৰ দিপোটা নৈ হব পাৰে।
মৰুদ্বৃধা	দৰং জিলাৰ মৰাভৰলী হব পাৰে।
কুজিনী	দৰং জিলাৰ কুংছি নৈ।
শ্বেণী	উত্তৰ ব্ৰহ্মৰ শ্বোৱেলী নৈ।
ইৰাবতী	ব্ৰহ্মদেশৰ ইৰাৱতী।
সীতা	ব্ৰহ্মদেশৰ সীতাং নৈ।

অসমত এনে অনেক ঠাই আছে, যিবিলাকৰ নামৰ লগত বৈদিক ঋষিসকলৰ নামৰ মিল আছে।

মহৰ্ষি বেদব্যাসে গৰুড়ৰ মুখে ভাৰতৰ পূৰ্ব্ব দিশৰ যি বৰ্ণনা কৰাইছিল, "পুৰণি অসমত ভূঞাক" পুথিৰ পৰা সেই বৰ্ণনা তলত চমুকৈ তুলি দিলো:—

"সকলো লোকপ্ৰকাশক ভগৱান মৰীচিমালী যি পিনে উদয় হয়, সাধ্যসকলে সন্ধ্যাকালত যি পিনে তপস্যা কৰিছিল, সেই প্ৰাচী দিশ দিন আৰু স্বৰ্গপথৰ দ্বাৰ স্বৰূপ। এই পিনেই দক্ষপ্ৰজাপতিৰ জীয়েক অদিতি আদিৰ গৰ্ভত প্ৰজাসকলৰ উৎপত্তি আৰু বৃদ্ধি হৈছিল; এই পিনেই দেৱতাসকলে শ্ৰীলাভ কৰিছিল; পূৰ্ব্বকালত দেৱতাসকল প্ৰথমে এইপিনে বাস কৰিছিল; এই ঠাই পূৰ্ব্বপুৰুষসকলৰ অধিকৃত বুলি বিখ্যাত। এইপিনে ভূতভাৱন ভগৱান ব্ৰহ্মাই সমস্ত বেদ গান কৰিছিল; এইপিনে সাবিত্ৰীদেৱী সবিতাৰ মুখৰ পৰা উৎপন্ন হৈ ব্ৰহ্মবাদীসকলক আশ্ৰয় কৰিছিল; এইপিনে সূৰ্য্যদেৱে যাজ্ঞবল্ক্যক যজুৰ্ব্বেদবিলাক দান কৰিছিল; এইপিনে হুতাশন পৰিতৃপ্ত হৈ আপোনাৰ প্ৰসূতি সোমৰস, ঘৃত আৰু দুগ্ধাদিস্বৰূপ জল উপভোগ কৰে; এইপিনে বৰুণদেৱে পাতাল আশ্ৰয় কৰি শ্ৰীলাভ কৰিছিল; এইপিনে মিত্ৰ আৰু বৰুণৰ যজ্ঞকালত পুৰণি বশিষ্ঠৰ উৎপত্তি, প্ৰতিষ্ঠা আৰু নিধন হৈছিল; এইপিনে ওঁকাৰৰ দহ হাজাৰ পথ উৎপন্ন হৈছে; এইপিনে ধূমপায়ী মুনিসকলে আজো ধূমপান কৰি থাকে; এইপিনে দেৱৰাজে দেৱতাসকলৰ নিমিত্তে যজ্ঞভাগ কল্পিত কৰিছে; আৰু এইপিনে হুতাশন ক্ৰোধান্বিত হৈ অহিতকাৰী কৃতঘ্ন মানৱ অসুৰবিলাকক সংহাৰ কৰে। এই পূৰ্ব্বদিশেই ত্ৰিলোকৰ দ্বাৰ,

স্বৰ্গৰ দ্বাৰ আৰু সুখৰ দ্বাৰ।”

এই বৰ্ণনাৰ পৰা জনা যায় যে ভাৰতৰ পূৰ্বসীমাত, স্বৰ্গৰ দুৱাৰ মুখত, ব্ৰহ্মবৰ্ত্ত আছিল, তাতে অদিতি আদিৰ সন্তান দেৱতাসকলৰ উৎপত্তি আৰু বৃদ্ধি হৈছিল; তাতে ব্ৰহ্মাই সমস্ত বেদ গাই যজ্ঞ আৰু যজুৰ্ব্বেদ দান কৰিছিল।

যজুৰ্বেদ যে অসমৰ ব্ৰহ্মবৰ্ত্তত ৰচিত হৈছিল, তাত সংশয় নাই। যজুৰ্বেদৰ পলো মন্ত্ৰবোৰ অসমত ৰচিত হৈছিল। আৰু এইবোৰকে প্ৰাগ্‌জ্যোতিষত ৰাজত্ব কৰা ৰজাসকলৰ যি কেইখন তামৰ ফলি পোৱা হৈছে, তাৰ পৰা জনা যায় যে ৰজাসকলে কেৱল যজুৰ্ব্বেদী ব্ৰাহ্মণকহে ভূমিদান কৰিছিল। এই সম্বন্ধে গেইট চাহাবৰ আসামৰ ইতিহাসৰ ২৯ পিঠিত এইদৰে লিখা আছে—

“It may be mentioned here that the people in whose favour the land grants were executed were all of them Yajurvedi Brahmans.”

শ্ৰীযুত ৰজনীকুমাৰ পদ্মনাভৰ “পুৰণি অসমত ভূমুক” পুথিৰ ৩৫ পিঠিত লিখা আছে—

“যজুৰ্ব্বেদ অসমত প্ৰণীত হোৱাৰ চিন এতিয়াও পোৱা যায়। প্ৰায় গোটেইখন অসমৰ ক্ৰিয়া-কৰ্ম্ম এতিয়ালৈকে যজুৰ্ব্বেদ মতেই চলি আছে; মৰা মানুহৰ শ্ৰাদ্ধও যজুৰ্ব্বেদৰ নিয়মেৰেহে সম্পন্ন হয়। স্বৰ্গীয় ৰমেশচন্দ্ৰ দত্ত আৰু ডাক্তৰ ৰাজেন্দ্ৰলাল মিত্ৰই যজুৰ্ব্বেদৰ নিয়মে মৰা মানুহৰ শ্ৰাদ্ধ কৰাৰ প্ৰণালী লোপ হল বুলি কৈছে। কিন্তু তেওঁলোক কোনেও কেতিয়াও অসমৰ ফালে এবাৰো নিৰিখালে।”

কৃষ্ণ যজুৰ্ব্বেদত লেখা আছে,—

“প্ৰাচীং দেৱা, দক্ষিণং পিতৰঃ, প্ৰতীচিং মনুষ্যা, উদীচিং ৰুদ্ৰাঃ।”

অৰ্থাৎ হিমালয়ৰ পূব প্ৰান্তত দেৱসকল, দক্ষিণে পৰ্ব্বতৰ দাঁতিত (ব্ৰহ্মাবৰ্ত্তত) পিতৃসকল, পশ্চিমে মনুষ্যসকল, আৰু উত্তৰে উক্ত ৰুদ্ৰসকল বাস কৰিছিল।

পুৰাণ মতে ব্ৰহ্মাৰ পূব মুখৰ পৰা ঋগ্বেদ, আৰু দক্ষিণ মুখৰ (ব্ৰহ্মাবৰ্ত্তৰ) পৰা যজুৰ্ব্বেদ ওলাইছিল। হিমালয়ৰ দক্ষিণে দৃষদ্বতী বা দিহং আৰু সৰস্বতী বা সোৱণশিৰী নৈৰ মাজৰ ঠাইখিনিকে ব্ৰহ্মাবৰ্ত্ত বোলা হৈছিল। ব্ৰহ্মাবৰ্ত্তৰ পূবে অৰ্থাৎ দিহং নৈৰ পূবে সম্ভৱতঃ আদি স্বৰ্গ আছিল। ব্ৰহ্মাবৰ্ত্তত যজুৰ্ব্বেদ আৰু আদি স্বৰ্গত ঋগ্বেদ ৰচিত হৈছিল। সামবেদ সম্ভৱতঃ ব্ৰহ্মৰ্ষি দেশত ৰচিত হৈছিল।

তিব্বতৰ উত্তৰকুল অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদীৰ উত্তৰ পাৰকে সম্ভৱতঃ উত্তৰ কুৰু বোলা হৈছিল। তিব্বতৰ দক্ষিণ কুলৰ যি সোঁতা সৰস্বতী নৈৰ পশ্চিমে আছে তাৰ নাম হিৰণ্ময়বৰ্ষ আৰু যি সোঁতা সৰস্বতীৰ পূবে আছে তাৰ নাম ইলাবৃতবৰ্ষ আছিল বুলি বোধ হয়। আদি স্বৰ্গৰ পূবে য'ত এতিয়া ৰিমা নগৰ আছে সেই ফালে বোধ কৰো ৰম্যক বৰ্ষ আছিল।

আমেৰিকা দেশৰ প্ৰত্নতত্ত্বজ্ঞ পণ্ডিত হপ্‌কিন্‌চ চাহাবে কৈছে, “most of the Veda mantras were composed at a place far east of the Punjab.” (১৩১৯ সনৰ জেঠ মাহৰ “ঢাকা ৰিভিউ” কাকতৰ ২য় ভাগ ৫০ পিঠি চাওক।) (শেষ পাছে।)

দিনৰ সপোন।

পূজাঘৰত বহি এজন ভকতে পূজা কৰিছে। সন্মুখত সিংহাসনৰ ওপৰত দেৱ-মূৰ্ত্তি। ধূপ দীপ লগাই নানাবিধ নৈবেদ্য সজাই লৈ একাগ্ৰচিত্তে ভকতে পূজাত বহিছিল।

তেতিয়া বেলি প্ৰায় দুপৰ। পূজাঘৰ নিৰ্জ্জন আৰু নিস্তব্ধ। দুপৰীয়াৰ মৃদুসমীৰণে মাজে মাজে আহি ভকতৰ মূৰৰ দীঘল চুলি আৰু কাপোৰৰ আগ কঁপাই গৈছিলহি। কেইবাদিনো লঘোণে থকাত তেওঁৰ গা বৰ ক্লান্ত হৈ পৰিছিল। ধূপ-ধূনা, ফুল-চন্দনৰ সৌৰভ, চাৰিওফালৰ নিস্তব্ধতা আৰু শৰীৰৰ অৱসন্নতা সকলোৱে গোট খাই ভকতক তন্দ্ৰাতুৰ কৰি তুলিলে,

চৌপনিত ভকতে এটা সপোন দেখিলে।

তেওঁৰ সৰু পূজাঘৰটি চাওঁতে চাওঁতেই বৰ ডাঙৰ হৈ যাবলৈ ধৰিলে— অৱশেষত তাৰ সীমা-সংখ্যা নেদেখা হল। ঘৰৰ ভিতৰৰ সেই আন্ধাৰো কেনিবা আঁতৰিল। আৰু তাৰ ঠাই আহি পোহৰে অধিকাৰ কৰিলেহি। ভকতে দেখি অবাক! তাতোকৈ তেওঁ বেছি আচৰিত হল, যেতিয়া তেওঁ দেখিলে যে সিংহাসনৰ ওপৰত দেৱমূৰ্ত্তি নাই! চাওঁতে চাওঁতে সেই শূন্য সিংহাসন খনো বহল হৈ যাবলৈ ধৰিলে। তাৰ উপৰিও আকৌ কি দৃশ্য! ভকতে নিজৰ চকুকে বিশ্বাস কৰিব পৰা নাই। তেওঁ দেখিলে যে পূজাঘৰৰ সিংহাসনৰ ওপৰত ৰোগ-শোক দুখ-দাৰিদ্ৰ্যৰে ভৰা সেই সংসাৰৰে দৃশ্য। আজি ভালে দিন হল, তেওঁ দাৰুণ শোকত পৰি এই সংসাৰক অনিত্য আৰু মায়াৰ বন্ধন বুলি ত্যাগ কৰিছে। সেই দিন ধৰি তেওঁ গোসাই ঘৰ সোমাই ৰাতিয়ে দিনে ঈশ্বৰক পূজা কৰিয়েই কাল কটাইছে। কিন্তু আজি ই কি দৃশ্য! পূজা ঘৰৰ সিংহাসন তেওঁৰেই গৃহ, পৰিবাৰ, আত্মীয়-স্বজন আদিৰে পৰিপূৰ্ণ। তেওঁৰেই সৰু ছোৱালীটিয়ে বেদীৰ ওপৰত উঠি পূজাৰ উপকৰণবোৰ নষ্ট কৰিছে। তাইৰ ফুলৰ নিচিনা কোমল দেহা ফুলৰ দৰেই যেন সুন্দৰ আৰু পবিত্ৰ। ভকতে এই ছোৱালীটিক কেতিয়াও কোলাত তুলি লোৱা নাই, ভয়— গা-পা নোধোৱা বিধূতি বাপেৰ কানি শিক্ষা ছোৱালী হলে বিধূতি হৈ আকৌ গা ধুব লাগিব। মনত পৰে এদিনাখন মুকলিয়া বেলিকা এই সৰু ছোৱালীটিয়ে তেওঁৰ কোলাত উঠিবলৈ লৰি আহিছিল। ভকতে তেতিয়া গা-পা ধুই ধুতি-কাপোৰ পিন্ধি পূজাত বহিবলৈ ওলাইছে। বিধূতি হোৱাৰ ভয়ত তাইক কোলাত লোৱাটো দূৰৰ কথা, তাই ঢেকাহিহে খালে। দেখি, অকণমান ছোৱালীটি কন্দনামুৰা হৈ উভটিহে গল। এতিয়া সেই ছোৱালীয়েই গোটেই গাতে ধূলি-বালি লৈ আৰু নানা অশুচি বস্তু চুই আহি তেওঁৰ পূজাৰ নৈবেদ্য নষ্ট কৰিছেহি। ছিঃ! ছিঃ! ই কি অত্যাচাৰ! আকৌ তেওঁৰ পূজাৰ বেদীৰ ওপৰত বহি থকা দীন-বসনা জীৰ্ণবসনা সেই নাৰী বা কোন? পূজাৰ মালা তেওঁৰ ডিঙত পিন্ধালে কোনে? যি ফুলৰ মালা তেওঁ ৰাতিপুৱা পবিত্ৰ ফুলেৰে নিজহাতে দেৱতাৰ চৰণত অৰ্পিম বুলি গাঁথি থৈছিল, সেই মালা এতিয়া মানুহজনীৰ ডিঙিত পিন্ধালে কোনে? ভালকৈ চকু ফুৰাই চোৱাত ভকতে জানিব পাৰিলে যে তাই তেওঁৰ চুবুৰীৰে এজনী অতি নীচকুলীয়া মানুহ। তাই বিধবা দুখুনী মানুহ, কেও কিছু নাই; তদুপৰি বুঢ়ী শাহুৱেক আৰু লৰা-ছোৱালী এযোপাও পুহিব লাগে। তাই লোকৰ ঘৰত চাকৰনীকৰ কাম, কটনা কাটি বুঢ়ী শাহুৱেকক বুঢ়া কালত সুখেৰে খুৱাইছিল আৰু লৰা ছোৱালী কেইটাকো তুলিতালি ডাঙৰ দীঘল কৰিছিল। বাস্তৱিকে তাই বৰ শান্ত প্ৰকৃতিৰ, ধৈৰ্য্যশীলা আৰু দয়াৱতী তিৰোতা আছিল। অতি নীচ, অস্পৃশ্য জাতি গুণে, আমাৰ মহাভকতে তাইক নিবাসত দেখিলেও ছেই ছেই কৰে, কেনেবাকৈ দহ হাত আঁতৰেদি গলেও মূৰে গাকে তিয়াই গা ধুই পেলায় হৈ। গা নোধোৱাকৈমানে চ'ৰা ঘৰো নোসোমায় আৰু তেওঁ অগ্ৰ বাটত পানী ছটিয়ায়।

কিন্তু তাইয়েই আজি পূজাৰ বেদীত বহি আছেহি, তাইৰ ডিঙিত পুষ্পমালাই শোভা কৰিছে। খঙে-ৰিষে, ঘিণে আটাইবোৰে ভকতৰ হিয়া ভৰি পৰিলহি। তেওঁ তো এদিনো সংসাৰক দেৱতাৰ আসনত ঠাই দিয়া নাই। তেন্তে আজি নো ই কিহৰ ছলনা? নিশ্চয় ঈশ্বৰৰ চৰণত তেওঁৰ একেবাৰ কিবা অপৰাধ লাগিছে— সেইহে আজি নৰক পৰচেষ্টা দেখুৱাইছে। তেওঁৰ সেৱা চুৰ কৰিলে। এই ভাবি তেওঁ ধ্যানত বহিল, ভাবিলে যে অন্তৰ মন্দিৰ, য'ত তেওঁ ভক্তিৰ দীপ লগাই দিনো তেওঁ ঈশ্বৰক পূজে, সেই ঠাইতে তেওঁ তেওঁক দেখা পাব। কিন্তু হায়, ক'ত তেওঁ? অন্ধকাৰ অন্তৰত ধূপ নাই, দীপ নাই, গন্ধ নাই, পুষ্প নাই— আছে কেৱল তেওঁৰ কামনা-বাসনা উচ্ছ্বসিত ক্ষুদ্ৰ হৃদয়ৰ ঘন ৰোল। হায় ভকত! বাহিৰৰ আসনো শূন্য, ভিতৰতো কোনো নাই!

ভকতই অতি ব্যাকুল হৈ কান্দি কলে, "হে দেৱতা তুমি আছাঁ ক'ত? ছলনা নকৰিবা, কাকুতি কৰিছোঁ, সেৱকক এবাৰ দেখা দিয়া।" তেতিয়া ভকতই অন্তৰৰ মাজত দৈৱবাণী শুনিবলৈ পালে— "বৎস চকু মেলি বাহিৰলৈ চাই পঠোৱা।" ভকতই চকু মেলি চাই দেখে সংসাৰৰ দৃশ্য! কোনোবাই যেন তাত মলিনতা, মায়া-মোহ সিচি থৈছে। ভকতই ভাবিলে, "ইয়াৰ মাজত তেওঁক ক'ত বিচাৰিম?" অন্তৰত আকৌ দৈৱবাণী হল, "ভালকৈ চোৱাঁ, মই তাৰ মাজতে আছোঁ।" ভালকৈ চোৱাত ভকতই দেখিবলৈ পালে যে সেই মলিনতাৰ মাজতে দেৱতাৰ আসন ধন শুভ্ৰ শতদলৰ দৰে জিলিকি আছে। তেওঁ যাক বৰ্জ্জন কৰিছিল, তেওঁ সেই বস্তুৰ মাজতেই বিৰাজ কৰিছে। দেৱতাৰ জ্যোতি সংসাৰৰ ওপৰত পৰি সংসাৰখনক জ্যোতিৰ্ম্ময় কৰি পেলাইছে।

৫৩৭৮/অ:

ভকতই লাহেকৈ মুখ ঘূৰালে আৰু দেৱতাক সেৱা কৰিব খোজোঁতেই টোপনি ভাগিল।

তেতিয়া দিন প্ৰায় শেষ হব লগীয়া হৈছে। সূৰ্য্যদেৱে কিৰণ লওঁ বুলি অস্তাচলৰ কাষ চাপিছে। সৰু লৰা-ছোৱালীয়ে চোতালত খেমালি কৰি ফুৰিছে। গৰু-গাই ঘৰলৈ উলটিছে। মাইকী মানুহে নৈ-পুখুৰীৰ পৰা চাউল-পানী কৰি উভটিছে। তামোলৰ আগৰ ৰাঙলী ৰদে ৰাঙলী-সকলক গা ধুবলৈ সোঁৱৰাই দিছে। আৰু ধাৰ পূজা-ঘৰৰ পৰা ভকত বাহিৰলৈ ওলাই আহিল। সংসাৰৰ সুখ-দুখ, সেৱা-শুশ্ৰূষা, দৈনিক ঘৰুৱা কাৰ্য্য আদি সামান্য কাৰ্য্যবিলাকে ভকতৰ হৃদয় আহ্বান কৰিলে। তেওঁ সংসাৰ-বেদীৰ ওপৰত মুখ ঘূৰাই মানৱ-পূজাত লাগি।

(এটি বিদেশী গল্পৰ ছাঁ লৈ লিখা।)

শ্ৰীযজ্ঞেশ্বৰ শৰ্ম্মা।

বজ্ৰাঘাত।

ওঠৰ হাঁহিটি মোৰ
মাৰ নৌমাওঁতেই,
অশ্ৰু আহি পৰিল বাগৰি।
এটি মাথো গান মোৰ
শেষ নৌ-হওঁতেই,
ডিঙি ধায় পৰিল ভাগৰি।
একে পাহী ফুল মোৰ
ফুলো ফুলো কৰোঁতেই,
পোকে ধৰি কুটিলে কলিতে।
মিলনৰ বাঁহী মোৰ,
বাজো বাজো কৰোঁতেই
ভাঙি কোনে দিলেহি হঠাতে।
ষোল কলা জোন মোৰ
পূৰ নৌ-হওঁতেই
ৰাহুৰে পেলালে গ্ৰাসি হায়!
আগবাঢ়ি আহি মই
পাৰ নৌ-পাওঁতেই
বিধিয়ে খেদালে ওভতাই।

শ্ৰীগণেশ লাল চৌধুৰী।

পোৱা কিতাপ।

বেউলা— শ্ৰীগোণাপতি দেৱ শৰ্ম্মা প্ৰণীত। বেচ পাঁচ অনা। কিতাপ খন সাধু কথা কোৱাৰ গদ্যেৰে লিখা হৈছে। পঢ়ি আমি ভাল পাইছোঁ।

মঞ্জৰী— শ্ৰীসত্যেন্দ্ৰনাথ বৰুৱা প্ৰণীত। বেচ ৵০। কবিতাৰ সৰু কিতাপ। কবিতাবোৰ বেয়া হোৱা নাই।